ELEKTRINA A PAMIATKY

Napätie vzťahu v zrkadle agendy štátnej pamiatkovej ochrany

Tomáš Kowalski (ORCID https://orcid.org/0000-0003-1407-0213)

DOI: https://doi.org/10.83159/n29z-PV55

Abstrakt: The paper traces the apparently unencumbered relationship between electricity and the protection of monuments. It does so in the context of a general overview of the development and organization of electricity production and distribution – from private and communal power plants through their fundamental transformation into 'all-purpose electric companies' (1919) to the overall nationalization of the electric power industry under the conditions of the people's democratic government (1945). The progressing electrification and construction of networks in Slovakia (which overlaps with the same process underway in Czechia) affected the natural landscape, where electrical devices brought permanent changes with a significant visual impact. Undirected electrification of the concrete monuments often threatened their material components and, especially in medieval churches, led to damage to the layers of artistic decoration. The paper focuses on the final part of the story of the national electrification, especially as it relates to state monument protection.

Keywords: Electrification, electricity production, landscape, monuments, wall painting

Výroba elektriny, jej rozvádzanie (prenos), dodávka odberateľom a celkovo elektrifikácia v rakúsko-uhorskom období sa obstarávala podnikateľskými subjektmi (korporáciami) ako činnosť podliehajúca živnostenskému oprávneniu. Jej rádius spravidla určovalo vybudovanie zdroja elektrickej energie – parnej, vodnej, naftovej, resp. plynovej elektrárne. Záujem obcí alebo zväzkov územnej samosprávy o napredovanie elektrifikácie viedol k podielovým vstupom do elektrárenských spoločností, označovaných príznačným pojmom *„elektrické podniky."*

Zákon o elektrifikačnom hospodárstve (1918)

Slabá sústavnosť elektrifikácie v predlitavskej – rakúskej časti monarchie a potrebnosť riadenia zo strany štátu viedli k utváraniu špeciálnej legislatívy. Patrila c. k. rezortu verejných prác, čerstvo zriadenému v júli 1908.[1] Minister Emil Homann (1862–1945) však mohol predložiť vládny návrh len s dlhým odstupom, ktorý ovplyvnilo tiež vypuknutie a priebeh svetovej vojny: *Gesetz über die Elektrizitätswirtschaft* uviedol v poslaneckej snemovni Ríšskej rady 5. februára 1918.[2] Ďalší vývoj smerujúci k rozpadu monarchie potom zmaril konečné vydanie zákona.

Príprava tohto zákona a vôbec vplyv elektrifikácie, najmä budovania prenosovej sústavy na obraz krajiny, sídiel a pamiatok, nemohli ostať nepovšimnuté zo strany ich ochrancov. Listom z 19. novembra 1913 konzervátor *c. k. Ústrednej komisie na výskum a zachovávanie umeleckých a historických pamiatok* a člen mestského zastupiteľstva v Jablonci nad Nisou Karl Richard Fischer (1871–1934) upozornil nemeckú sekciu Zemského pamiatkového úradu v Prahe na dôležitosť presadzovania pamiatkárskych opatrení, aby nedbanlivo umiestňované elektrické, telegrafné a telefónne vedenia neznehodnocovali výzor budov, alejí, obecných ulíc a podobných štruktúr.[3]

1 Gesetz vom 27. Juni 1908, womit anlässlich der Errichtung des Ministeriums für öffentliche Arbeiten gesetzliche Bestimmungen über den Wirkungskreis einzelner Ministerien abgeändert werden (Nr. 123/1908 RGBl.); Kundmachung des Gesamtministeriums vom 6. Juli 1908, betreffend die Errichtung eines Ministeriums für öffentliche Arbeiten für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder (Nr. 124/1908 RGBl.).

2 Stenographisches Protokoll, Haus der Abgeordneten, 57. Sitzung, den 5. Februar 1918, s. 2976–2980.

3 Národní archiv (ďalej NA), fond Zemský památkový úřad Praha (f. ZPÚ Pha), šk. 45, Karl Fischer, Gablonz a. N., č. 405/13, 19. 11. 1913: *„Dem Vernehmen nach sollen demnächst gesetzliche Bestimmungen, die Überlandführung*

Pri záležitostiach elektrifikácie v Sudetách aktívnejšie vystupovalo taktiež Hlavné krajinské/zemské stredisko nemeckej ochrany pamiatok, prírody a domoviny *(Deutsche Landeshauptstelle für Denkmalpflege, Natur- und Heimatschutz in Böhmen*), sídliace v Karlových Varoch.[4] Požiadavku na ochranu estetických hodnôt sa v elektrifikačnom zákone usilovalo dosiahnuť prostredníctvom Zväzu nemeckých okresov Čiech *(Verband der deutschen Bezirke Böhmens).* Využilo pritom pôsobnosť samostatného elektrifikačného referenta pri zväze, ktorým bol JUDr. Ferdinand Fleischner (1850–1925) a na jednanie okresných náčelníkov, uskutočnené v Aši 13. a 14. júna 1914, boli zaradené ako predmet rokovania záležitosti týkajúce sa ochrany pamiatok pri elektrifikácii.[5] Hlavné zemské stredisko požadovalo priznať konzervátorom spolurozhodujúci, teda nielen poradný hlas v pojednávaniach o elektrifikácii a právo podávať námietky proti rozhodnutiam. Návrh zaslalo 16. júla 1914 tiež nemeckej sekcii pamiatkového úradu v Prahe s očakávaním prípadných modifikácií, aby mohli byť presadzované cestou referenta zväzu nemeckých okresov.[6]

von Elektrizität und Stromzuleitungen beschlossen werden. Es dürfte wichtig sein, dieser Angelegenheit auch vom Standpunkte der Denkmalpflege Aufmerksamkeit zu schenken. Vielleicht wären von der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege Bestimmungen zum Schutze vor leichtfertiger Verunstaltungen für Gebäude, Alleen, Dorfstraßen u. dgl. durch elektrische Leitungen (Fernleitungen), Telegraphen- und Telephonleitungen durchzusetzen."

4 K hlavnému krajinskému stredisku por. Piňosová, Jana: Inspiration Natur. Naturschutz in den böhmischen Ländern bis 1933 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 39). Marburg 2017, s. 54–56.

5 Verband der deutschen Bezirke Böhmens. Prager Tageblatt, 24. 5. 1914, roč. 39, č. 41, s. 4.

6 NA, f. ZPÚ Pha, šk. 45, Deutsche Landeshauptstelle für Denkmalpflege, Natur- und Heimatschutz in Böhmen, Karlsbad, 16. 7. 1914: *„Die Deutsche Landeshauptstelle hat in Erfahrung gebracht, dass von Seiten des Verbandes der Deutschen Bezirke in Böhmen Herr Dr. Fleischner in Karlsbad als Referent für das Elektrizitätsgesetz bestimmt wurde und dass genannter Herr bei einer Versammlung im Herbste das diesbezügliche Referat erstatten wird. Wir haben nun auf Herrn Dr. Fleischner Einfluss genommen, dass er in das neue Gesetz auch den Schutz ästhetischer Werte in irgendeiner Form einfügen möchte und haben ihm zu diesem Zwecke beiliegenden Vorschlag unterbreitet. In demselben ist die Stellung der Herren k. k. Landeskonservatoren nicht nur als beratende, sondern direkt als bestimmende gedacht, sodass auch ein gewisses Einspruchsrecht gewahrt wird. Sollte das löbliche k. k. Landeskonservatorat selbst noch irgendeine Änderung wünschen, die auch dem Wege über den Referenten der Deutschen Bezirke Böhmens zu erreichen wäre, so würde die Geschäftsleitung um*

Ešte vo februári 1914 dostala c. k. ústredná pamiatková komisia potvrdenie ministerstva verejných prác, že chystaný zákon o elektrifikácii zohľadní záujem na ochranu pamiatok. Komisia napriek tomu žiadala vysvetliť, či všeobecné ustanovenie povoľovať elektrifikáciu *„v prípade potreby po vypočutí vecne príslušných odborníkov"* sa vzťahuje výslovne na ochrancov pamiatok. Citovanú formuláciu navrhla spresniť adresným splnomocnením, aby samotná komisia mohla podávať stanoviská, ak majú byť dotknuté stavebné pamiatky, vonkajší výzor sídiel či vnútorný obraz ulíc. Neuplatnila požiadavky na ochranu domoviny – v užšom zmysle na prírodné pamiatky, ak nemajú vzťah s obrazom krajiny alebo stavebnou pamiatkou –, pretože nie sú primárnym záujmom a elektrifikácia ich vraj neovplyvňuje.[7]

V súdobom čase sa jednou z uskutočnených elektrifikácií pamiatok v Prahe stalo osvetlenie zaklenutej pivnice, pozostatku po vežovom dome – tzv. Andělskej koleji (č. p. 16/I), ktorú odstránili v asanačnom pásme Starého Mesta.[8] Montáž dvanástich svietidiel zabezpečili pražské elektrické podniky a stavebnému úradu mesta vystavili 31. decembra 1913 účet v sume 379,93 K.[9]

Pozornosť na elektrifikačný zákon sa upriamila po obnovení činnosti ríšskej rady a medializácii uvedenia návrhu.[10] Odozva z Čiech

den bezüglichen Vorschlag bitten, damit die Landeshauptstelle ihre Stellung zum Elektrizitätsgesetz in vollem Einvernehmen mit dem k. k. Landeskonservatorat festgelegt hätte."

7 Tamže, K. k. Zentralkommission, č. 634/14, 28. 2. 1914 (opis): *„Diese Rücksichten sind vor der Genehmigungs-, beziehungsweise Einspruchsbehörde von Amts wegen, und zwar wenn es sich hierbei um den Schutz von Baudenkmalen, beziehungsweise von Orts- und Straßenbildern handelt, durch Pflege des Einvernehmens mit der Zentralkommission für Denkmalpflege wahrzunehmen. Hinsichtlich der Wahrnehmung der so wichtigen Interessen des Heimatschutzes im engeren Sinne (vor allem des Schutzes der Naturdenkmale) wird aus dem Grunde kein Antrag gestellt, weil diese Interessen nicht unbedingt in erster Linie (vielmehr nur bei Vereinigung der Wirkung eines Landschaftsbildes und eines Baudenkmales), die Kompetenz berühren."*

8 K odstráneniu a dokumentácii objektu Uhlík, Jan: Bestia triumphans? The Role of the Inventory Commission of the Royal Capital City of Prague in the Documentation and Rescue of Historically Valuable Objects during Prague's Urban Renewal. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 30, 2020, s. 138–141.

9 NA, f. ZPÚ Pha, šk. 45, Elektrické podniky král. hlavního města Prahy, č. N-XIV.182 / F 1076, 31. 12. 1913.

10 Stenographisches Protokoll, Haus der Abgeordneten, 57. Sitzung, den 5. Februar 1918, s. 2976–2980.

prišla zhodou okolností v nasledujúci deň, 6. februára 1918, keď zemský technický konzervátor Karl Friedrich Kühn (1884–1945) reagoval spisom *Promemoria* na časti legislatívneho návrhu sporné z hľadiska ochrany pamiatok.[11] Apeloval na úpravy a včasné priznanie práva usmerňovať elektrifikačné projekty zo strany pamiatkového úradu. Požiadavka sa nemala samozrejme vzťahovať na každé konanie, ale iba na obzvlášť sa dotýkajúce ochranárskych záujmov – v jadre a okolí starých miest, v dosahu umelecky a umeleckohistoricky hodnotných budov, pamiatok a kostolov, v krajinársky výnimočných oblastiach a v blízkosti prírodných krás. Často namietané prípady nevhodného trasovania elektrických vedení, chybne umiestňovaných konzol, stavieb a montáží transformačných staníc mohlo zmierniť poradenstvo pamiatkárov, keby ich vopred požiadali o názor a vypočuli.

Kühn sa obával rozčlenenia podmienok schvaľovania elektrických zariadení pre ich vlastných užívateľov a pre iné subjekty. Pokiaľ druhá skupina sa vždy podmieňuje štátnym povolením alebo koncesiou, pre elektrické podniky majú platiť *„zvláštne podmienky“* – ktoré však nie sú špecifikované, hoci sa môžu úzko dotýkať ochrany pamiatok. Na základe doterajších skúseností neštátni podnikatelia venujú pamiatkam najmenej ohľadov a rozhodujúcimi sú len praktické potreby a najnižšie náklady. Preto medzi *„zvláštne podmienky“* treba včleniť aj zreteľ na ochranu pamiatok. Elektrické podniky majú dostať právo vyvlastňovať pozemky a stavby, zriaďovať vecné bremená a prikazovať ďalšie obmedzenia vlastníckeho práva. Nariaďovanie demolácie starého domu alebo inštalácia stožiarov, konzolových ramien a nosníkov môže mať mimoriadny dosah na pamiatkovú ochranu. Podľa návrhu zákona by sa tieto znehodnocujúce zariadenia mali pripúšťať na pamiatkach bez diskusie. Ako ukázali predchádzajúce skúsenosti, hocijaká náprava potom závisí len od dobrej vôle jednotlivého montéra.

Podľa ďalších ustanovení osnovy zákona bude štát poskytovať elektroinštalačným podnikom rozsiahle úľavy a podporu prostredníctvom daňových a odvodových výnimiek. Chýba však vyváženie v podobe príkazu zohľadňovať kultúrne hodnoty a zachovávať umelecké a historické pamiatky ľudu (národa) a krajiny. V tomto zmysle žiadal Kühn upraviť návrh, ak je to vôbec možné vzhľadom k tomu, že už bol Ríšskej rade predložený,

11 NA, f. ZPÚ Pha, šk. 45, Landeskonservatorat für Böhmen (Deutsche Sektion), č. 142/18 – Promemoria betreffend das neue Elektrizitätsgesetz, 6. 2. 1918 (príloha).

inak odporúčal pozmenenie pri schvaľovaní návrhu v Panskej snemovni.

Opodstatnenosť obáv z vplyvu dovtedajšej elektrifikácie podľa zemského pamiatkového úradu preukazovali elektrocentrály na českom východe (Trutnov-Poříčí, tepelná elektráreň, 1914)[12] a severe (Liberec-Rudolfov, vodná elektráreň na Čiernej Nise), kde stožiarové vedenia prechádzajú horstvom a údoliami bez ohľadu na obraz krajiny. Okolie ciest sa zbytočne zahlcuje nevzhľadnými stĺpmi a vedeniami, a rovnako transformačné stanice sú často inštalované na nevhodné miesta. Podľa niektorých príkladov ale zariadenia môžu byť umiestňované lepším spôsobom, nerušivo a krajšie.

So zreteľom na budúci vývoj elektrifikácie a elektrárenského priemyslu v rakúskej ríši a s prihliadnutím na podobné zákony je vhodné včas ovplyvniť vznikajúcu legislatívu. Kühn poukazoval na stavebné predpisy, vodný zákon a ďalšie nariadenia, v ktorých sa nijako nezohľadňuje myšlienka ochrany domoviny a chýbajú ustanovenia o ochrane pamiatok. Ako ukázali skúsenosti z rokovania o preložení rieky Malše v Českých Budějoviciach z roku 1914, pri otázkach vodného zákona ostávali úplne vydaní na milosť predsedovi vodoprávneho konania. Len po mnohých argumentoch sa podarilo dosiahnuť, aby zemský pamiatkový úrad bol prizvaný k rokovaniu, dôležitému z hľadiska urbanizmu a pamiatkovej ochrany.

Zákon o štátnej podpore sústavnej elektrifikácie – elektrifikačný zákon (1919)

Novoutvorený česko-slovenský štát krátko po októbrovom prevrate zriadil najvyššie správne úrady – ministerstvá, organizované podľa štruktúry bývalej c. k. rakúskej vlády.[13] V zložení pražského kabinetu tak *Ministerstvo verejných prác* patrilo medzi dvanásť základných rezortov. Osobitne na Slovensku výkon štátnej moci

12 Elektráreň vybudoval nemecký koncern AEG – Union (*Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft*) a Rakúska akciová spoločnosť pre dodávanie elektriny (*Oesterreichische Elektrizitäts-Lieferungs-Aktiengesellschaft – OeLAG*); por. Wolf, Josef: Vodní energie. Československá vlastivěda IX: Technika. Praha 1929, s. 493.

13 Zákon č. 2/1918 Sb., jímž se zřizují nejvyšší správní úřady ve státě československém (vyd. 2. 11. 1918).

podľa zákona z 10. decembra 1918,[14] prevzal člen vlády poverený spravovaním tohto územia – v prvom období minister zdravotníctva a telesnej výchovy MUDr. Vavro Šrobár (1867–1950). Jeho zbor utvárali *vládni referenti*, obstarávajúci jednotlivé rezortné agendy. Za pôsobnosť ministerstva verejných prác v úrade ministra s plnou mocou pre správu Slovenska v Bratislave zodpovedal, resp. verejnú technickú službu organizoval Ing. Štefan Janšák (1886–1972), absolvent pozemného staviteľstva na českej technike v Brne (1914), kde i naposledy pracoval od júna do začiatku novembra 1918. Elektrifikačné oddelenie pri *Vládnom referáte verejných prác* viedol strojár a elektrotechnik Ing. Karol Matej Ambróz (1877–1944).[15]

Ministerstvo verejných prác si osvojilo prípravu elektrifikačného zákona ako jednu z prvoradých úloh.[16] Zásady budúcej normy dohodol rezort 24. a 28. marca 1919 so zástupcami referátu verejných prác na Slovensku, českého a moravského miestodržiteľstva, zemských výborov a elektrotechnických firiem. Podľa prijatých návrhov sa urýchlene mal vypracovať *generálny projekt sústavnej elektrifikácie*, ktorý by v prípravnej fáze preveril stav jestvujúcich elektrární a rozvodných sietí; spotrebu elektriny a dopyt v zatiaľ nezásobovaných podnikoch a obciach; využívanie vodných síl a potenciál ďalších riek v porovnaní so zásobami v ložiskách uhlia, lignitu a rašeliny. Prvoradými sa mali stať projekty umožňujúce najlacnejšiu výrobu elektrickej energie pre oblasti garantovaného dopytu a spotreby. Generálny projekt sa mal spravovať podľa hlavných smerníc:

14 Zákon č. 64/1918 Sb., o mimořádných přechodných ustanoveních na Slovensku (§ 14).

15 Sládek, Vojtech: 50 rokov Západoslovenských energetických závodov. Bratislava 1972, s. 17; Hallon, Ľudovít: Elektrifikácia Slovenska 1884–1945. Vlastivedný časopis, 1989, roč. 38, č. 3, s. 119; Hallon, Ľudovít: Energetika a jej miesto vo vývoji hospodárstva na Slovensku v rokoch 1918–1938. Historický časopis 40, 1992, č. 2, s. 207; Elektrárenstvo na Slovensku 1920–1994. Ed. Sládek, Vojtěch. Bratislava 1996, s. 40, 400–401; Hallon, Ľudovít – Ďurčo, Michal: Vybraní experti v štátnej technickej správe na Slovensku po roku 1918. In: Kováč, Dušan – Hanula, Matej a kol.: Z monarchie do republiky a z demokracie do totality. Spoločnosť na Slovensku od konca 19. storočia do roku 1945. Bratislava 2022, s. 375.

16 Prehľad o agende v prvom období podal Hermann, Gustav (ed.): Technická činnost československého ministerstva veřejných prací v r. 1919 a 1920. Praha 1921; Ten istý (ed.): Ministerstvo veřejných prací – Přehled činnosti za prvé pětiletí republiky Československé. Praha 1923.

- sebestačnosť elektrárenského podniku, kde príjem mal pokrývať všetky náklady (réžia, úroky, amortizácia, dane a pod.);
- účelnosť a správnosť investícií v záujme nízkej ceny elektrického prúdu a svetla pre všetko obyvateľstvo;
- využívať vodné sily na maximum ich výkonu, rezervy koncentrovať do veľkých parných elektrární a centrál spotrebúvajúcich menej hodnotné alebo neprevážateľné palivo v záujme čo najväčšieho šetrenia uhlím.

Pre jednotnú rozvodnú sieť sa na celom území štátu mal vyrábať len trojfázový prúd normálneho napätia na mieste odberu 22 tisíc V, vysokého napätia 100 tisíc V, a napätia v sekundárnych sieťach 380/220 V (resp. výnimočne v malých obciach 220 V). Zakladanie elektrických podnikov predávajúcich energiu by podliehalo štátnej koncesii, ktorú mala vydávať zemská politická správa za účasti zemského výboru, prípadne Ministerstva verejných prác. Podnikom sledujúcim všeobecno-prospešné účely, budovaným najmä štátom, krajinami, autonómnymi korporáciami a spoločnosťami, ktoré zaručia ich zástupcom prevažujúci vplyv, sa poskytne oprávnenie vyvlastňovať cudzie nehnuteľnosti. Štátna správa má dostať právomoc nariadiť zapájanie nevyužitých kapacít jestvujúcich elektrární na pokrytie nedostatku, spájať susediace elektrárne s cieľom zvýšiť výkonnosť a všetky elektrické podniky viesť v riadnej evidencii. Pokým nebude vypracovaný generálny projekt sústavnej elektrifikácie, plány nových alebo rozširovanie jestvujúcich elektrární či stavbu primárnych sietí by posudzovali zemské politické orgány v odbornom zbore, eventuálne s účasťou Ministerstva verejných prác.[17]

Nasledujúcu informačnú poradu z 24. a 25. apríla 1919 absolvovali zástupcovia autonómnych korporácií, najmä zemských výborov, vedy, poľnohospodárstva, priemyslu a odberateľov energie – zjavne bez prítomnosti reprezentantov Slovenska. Tamojšie štátne orgány práve ochromil vpád maďarskej armády, spôsobujúci už medzi aprílom a koncom júla 1919 útlm a zastavenie činnosti referátu verejných prác.[18] Z novšieho stretnutia vzišlo uznesenie s požiadavkou „*vydati bez průtahů zákon o účasti státu na přípravných pracích spojených se soustavnou elektrizací za tím účelem, aby umožněno a urychleno*

17 Vaňouček, Karel: Přípravné práce k zahájení soustavné elektrisace. Zprávy veřejné služby technické 1, 1. 7. 1919, č. 1, s. 11–12.

18 Ďurčo, Michal: Plán ministerstva verejných prác na prestavbu cestnej siete na Slovensku z rokov 1919–1920. In: Karpíšek, Jaromír a kol.: České, slovenské a československé dějiny 20. století XI. Hradec Králové 2017, s. 27–28.

bylo její započetí." Zákonodarstvo malo v podstate kodifikovať predchádzajúce smernice a primäť riaditeľstvá elektrárenských spoločností k napomáhaniu „*volného rozvoje podniků v jednotlivých krajích v rámci soustavné elektrizace celé republiky, přičemž budiž úzkostlivě dbáno, aby elektrizace se nekoncentrovala výhradně na krajiny hospodářsky silné.*" Verejné podnikanie v elektrárenstve musí v dobe normálneho hospodárstva zabezpečiť rentabilitu spoločností: „*Jednomyslným byl názor všech účastníků porady, aby bylo za všech okolností ustoupeno od státního monopolu elektrárenského.*" Ďalšia užšia porada so zemskými výbormi a inými záujemcami potom prerokovala kostru osnovy zákona o *štátnej podpore pri zahájení sústavnej elektrifikácie.*[19]

Jej finálne znenie ako vládny návrh predložil Národnému zhromaždeniu 21. júna 1919 minister verejných prác František Staněk (1867–1936). Podľa technického výboru snemovne, navrhovaná legislatíva spočívala na zásadách

1. súčinnosti štátu so všetkými verejnými činiteľmi, ktorí majú záujem na obchodnej výrobe a rozvode energie a na štátnej podpore elektrických podnikov, zakladaných verejnými subjektmi (štát, krajiny, korporácie miestnej samosprávy, zmiešané spoločnosti s kapitálovou prevahou verejnej korporácie, elektrárenské družstvá);
2. dokonalého využitkovania prírodných zdrojov energie, najmä vodných síl, na prospech všetkého obyvateľstva a zároveň všemožného šetrenia uhlím pre budúce generácie, pričom stavebníkom má byť štát samostatne (na Slovensku) alebo v pomernom a zmluvnom spojení so zemskými politickými správami (Čechy, Morava, Sliezsko);
3. účelného pripojenia nových podnikov k jestvujúcim, bez narušenia správy a prevádzky.[20]

Elektrifikačný zákon č. 438 Zb., vydaný 22. júla 1919,[21] ustanovil za jeden z cieľov kapitálový vstup štátu alebo samospráv do jestvujúcich a pripravovaných podnikov na výrobu a dodá-

19 Vaňouček, K.: Přípravné práce, s. 13.

20 Zpráva technického výboru k vládnímu návrhu zákona o státní podpoře při zahájení soustavné elektrisace (tisk 1217), Zasedání Národního shromáždění československého roku 1919, parlamentná tlač 1343, 16. 7. 1919. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=14030 [cit. 10. 2. 2024].

21 Najnovšie k zákonu Dufek, Pavel: Elektrifikace – státní národohospodářský zájem a jeho souvislosti. In: Republika v pohybu. Ed. Kober, Jan. Praha 2022, s. 62–64.

vanie elektrickej energie pre všeobecnú potrebu. Štát mal v nich nadobudnúť trvalo rozhodujúcu účasť (vplyv) a prevziať aspoň 60 % základného imania (§ 2, § 4);[22] na oplátku mohlo Ministerstvo verejných prác po dohode so zúčastnenými rezortmi priznať elektrickému podniku výhody (práva) verejnej prospešnosti – *všeužitočnosti* (§ 5).[23] Spočívala vo finančnom a daňovom zvýhodnení (§ 6), najmä však v oprávnení bezplatne využívať štátne, verejné a súkromné pozemky, ak sú potrebné na budovanie energetických vedení s príslušenstvom a zriaďovanie spojovacích a transformačných staníc (§ 7, § 8). Užívacie právo sa nevyznačovalo v pozemkovom katastri (§ 11).[24] Tento druh záberov bol prípustný iba v nevyhnutnej miere a v medziach úradne schválených projektov; jednako pozemky mohli byť vyvlastnené, ak to vyžadovali dôležité technické dôvody alebo umiestnenie zariadení na inom mieste by stálo nepomerné náklady (§ 12). Právo využívania sa nevzťahovalo na pozemky pre bohoslužobné účely, cintoríny, vojenské areály a opevnenia, muničné sklady a továrne na výbušniny. Všeužitočný elektrický podnik mohol odstraňovať alebo orezávať prekážajúce stromy (§ 8). Osobitná časť úpravy pojednávala vzťah k pozemkom a zariadeniam železníc, cestám, telegrafom a telefónu, meliorániám, plynovodom, vodovodom a vodným kanálom (§ 10). Zákon ustanovil pri Ministerstve verejných prác elektrárenský poradný zbor na prerokúvanie vykonávacích nariadení, technických predpisov a ďalších opatrení v záležitostiach sústavnej elektrifikácie a vôbec energetického hospodárstva. Účasť patrila reprezentantom krajín a iných samosprávnych korporácií, vedy,

22 Vaňouček, Karel: K zákonu o státní podpoře při zahájení soustavné elektrisace. Zprávy veřejné služby technické, 1. 12. 1919, roč. 1, č. 11, s. 278: *„Přímou součinnost státu se zástupci samosprávy a soukromým kapitálem ve společnostech smíšených považujeme za účelnou a odpovídající duchu dnešní doby, zajisté pak za účelnější než zavedení státního monopolu.“*

23 Žiadosť o prehlásenie za všeužitočný podnik dohadoval rezort verejných prác s ôsmimi ministerstvami – vnútra; financií; priemyslu, obchodu a živností; národnej obrany; pôšt a telegrafov; poľnohospodárstva (*zemědělství*); železníc; spravodlivosti.

24 Katastrálne zapisovanie elektrických vedení, transformačných, prepojovacích staníc a podobných zariadení, ako príslušenstva všeužitočných elektrických podnikov, upravil neskôr zákon č. 187/1922 Zb. Napriek potrebnosti evidovať nákladné elektrifikačné diela v zmysle občianskeho práva, podniky nepoužívali výhody uvedeného zákona; por. Vancl, Karel: Zápis elektrických vedení do pozemkových knih. Zprávy veřejné služby technické 15, 1. 6. 1933, č. 11, s. 231–232.

poľnohospodárstva, priemyslu a živností, odborných združení, elektrických podnikov, ich úradníctvu a robotníctvu, a konečne zástupcom odberateľov elektrickej energie (§ 31).[25] Štát mal na sústavnú elektrifikáciu v rokoch 1919–1928 vynaložiť čiastku 75 miliónov Kč, z toho v bežiacom roku sa povoľovalo 8 miliónov (§ 1). Zákon bol vyhlásený 4. augusta 1919; jeho účinnosť nastala po uplynutí štyroch nedieľ (§ 32), teda 1. septembra 1919.

Podľa § 16 a § 20 elektrifikačného zákona, právomoc schvaľovať (stavebne povoľovať) projekty a kolaudovať dokončené diela elektrických podnikov patrila v obvodoch Čiech, Moravy a Sliezska zemskej politickej správe, kým na Slovensku najvyššiemu politickému úradu, teda bez pomenovania administratíve splnomocneného ministra v Bratislave. Ak projektované dielo zasahovalo obvod viac ako jednej zemskej politickej správy, orgán príslušný na konanie určilo Ministerstvo verejných prác.

Na základe novinových článkov o príprave legislatívy o sústavnej elektrifikácii sa konzervátor Kühn opäť zaujímal o jej vplyv na ochranu pamiatok. Tri dni pred podaním vládneho návrhu zákona v pražskom parlamente poslal *ministerstvu školstva a národnej osvety* pamätný spis – v predchádzajúcom roku určený pre Viedeň[26] a poukázal na ochranárske ustanovenia z návrhu rakúskeho zákona, ktoré hodnotil ako postačujúce a vhodné na aplikovanie v právnom poriadku česko-slovenského štátu.[27] Ministerstvo školstva však ešte predtým z vlastného podnetu žiadalo, aby rezort verejných prác doplnil podzákonnú vyhlášku o ustanovenie: „*Projekty všech elektrických centrál a proudovodných linií elektrických buďtež*

25 Elektrárenský poradný zbor pod názvom *Štátna elektrárenská rada* ustanovila vláda nariadením č. 26/1920 Zb., keď súhrnný počet členstva nemal presiahnuť 45 osôb (§ 2 ods. 2). Nariadenie vlády č. 83/1924 Zb. povolilo rozšírenie najviac do 55 členov.

26 Viď vyššie NA, f. ZPÚ Pha, šk. 45, Landeskonservatorat für Böhmen (Deutsche Sektion), č. 142/18 – Promemoria betreffend das neue Elektrizitätsgesetz, 6. 2. 1918 (príloha).

27 NA, f. ZPÚ Pha, šk. 45, Landeskonservatorat für Böhmen (Deutsche Sektion), č. 370/19, 18. 6. 1919. – Rakúsky návrh obsahoval ustanovenie § 3 ods. 5: „*Hervorragende Naturschönheiten, vom Standpunkte des Heimatschutzes und der Denkmalpflege wertwolle Ortsbilder sowie geschichtlich oder künstlerisch bedeutende Baudenkmäler dürften durch Leitungen der Elektrizitätsunternehmungen nicht verunstaltet werden; durch geschlossene Ortschaften dürften Leitungen nur in einer die bauliche Anlage und Entwicklung nicht hemmenden Weise geführt werden.*“ Viď: Stenographisches Protokoll, Haus der Abgeordneten, 57. Sitzung, den 5. Februar 1918, s. 2976–2980.

po stanovení situace a vytýčení trasy v prvním stadiu předloženy příslušnému zemskému památkovému úřadu k dobrozdání, neohrožují-li stavebních nebo přírodních památek ve svém okolí. Vota zemského památkového úřadu budiž dbáno při sestavování definitivních plánů těchto budov a linií." Navrhnutú povinnosť predkladať každý jednotlivý prípad pamiatkovému úradu považovalo za prenikavejšiu, kým v rakúskej osnove „*jsou odstavce spíše všeobecného rázu.*"[28] Takýto charakter mal skôr príkaz § 8 ods. 5 elektrifikačného zákona: „*Vedení musí býti provedeno se šetřením krás přírodních a krajinných, historických památek a uměleckých staveb.*" Ustanovenie obsahovala vládna osnova a zákonodarný zbor ju nepozmenil.

Rozvoj dosiahnutý počas jedenapolročnej aplikácie tohto zákona viedol štátny pamiatkový úrad k novej výzve voči rezortu školstva a národnej osvety. Zemský technický konzervátor Karl Kühn 11. apríla 1921 poukázal na „*nepekné a nepriaznivé*" pôsobenie energetických diel a prenosovej sústavy na výraz krajiny: okrem skoršieho prípadu trutnovskej elektrárne upozornil na nové zariadenia, ktoré s účelom podnikať v celoplošnej elektrifikácii vybudovala v Novom Sedle (okr. Sokolov) *akciová spoločnosť Duchcovsko-podmokelskej dráhy* a medzičasom poškodili hornú časť Jáchymovského údolia. Preto apeloval na zákonné upravenie ochrany krajinného obrazu a zabezpečenie včasného predkladania plánov elektrifikácie, alebo účasti štátnych pamiatkárov na povoľovaní stavieb elektrických vedení, ako majú zavedené iné štáty. Kühn priložil svoj kratší príspevok na túto tému z polytechnického časopisu *Technische Blätter* (Praha), záležitosť odporúčal do pozornosti ministerstva, ktorému v prípade záujmu ponúkol rady a výpomoc.[29] Rezort plne súhlasil so stanoviskom, ale žia-

28 Tamže, Ministerstvo školství a národní osvěty, č. 26.777/2840 n. osv., 23. 6. 1919.

29 Tamže, Landeskonservatorat für Böhmen (Deutsche Sektion), č. 332/21, 11. 4. 1921: „*Trotzdem der § 8 Abs. 5* [des Gesetzes von 22. Juli 1919, Zahl 438] *über das Leitungsrecht handelt, erfolgt eine bedeutende Verunstaltung der Landschaft durch unschöne und ungünstige Führung der Tagleitungen. Diesbezüglich wird verwiesen auf die unschönen Leitungen der ostböhmischen Überlandzentrale bei Trautenau, des Überlandwerkes der Dux-Bodenbacher Eisenbahn-Gesellschaft vom Werke Neusattel, die das obere Tal von St. Joachimstal verunstaltet. Es wäre angezeigt, dass zu den gesetzlichen Bestimmungen nähere Durchführungsverordnungen erlassen würden, nach welchen auch die Landschaft als solche zu schützen wäre, was durch rechtzeitige Vorlage der Leitungspläne oder Teilnahme der Staatsdenkmalpfleger an der Lokalerhebungen zu geschehen hätte. Solche Verordnungen bestehen in anderen Staaten. Zur Beurteilung der Schlage wird ein kurzer Artikel*

dal *„sdělení podrobnějších přání a návrhů, aby mohlo účinněji působiti k ochraně přírodních a historických památek u ministerstva veřejných prací při sestavování prováděcího nařízení k zákonu ze dne 22. července 1919 č. 438 Sb. z. a n.“*[30]

Elektrifikácia a pamiatky na Slovensku do roku 1918

Podmienky na vzostup elektrárenstva[31] zabezpečil uhorský zákonný článok XVII/1884 o priemyselnom práve. V sústave štátnej moci prináležalo ministerstvu verejných prác a dopravy, ktoré však od polovice roka 1889 zrušili a agendu odovzdali rezortu obchodu. Jeho vykonávacie nariadenie z roku 1898 riešilo najmä bezpečnosť prevádzky v elektrárňach. Zákon o rozvoji domáceho priemyslu (zák. čl. III/1907), stimuloval hospodársky rast a splnomocnil ministra udeľovať finančné zvýhodnenia pre elektrické podniky. Rovnako im mohla byť poskytnutá vyvlastňovacia právomoc na pozemky, ak rozvádzali elektrinu priemyselným alebo poľnohospodárskym podnikom. Štátu sa umožnilo vstupovať do podnikateľských subjektov, ktoré zamestnávali aspoň 75 % domácich občanov, a rozvoj príslušného odvetvia bol verejným záujmom.[32]

des Landeskonservators Dr. Kühn aus dem Hefte 13/14 der Technischen Blätter, Jg. 53, zur Vorlege gebracht. Falls das Ministerium geneigt wäre dieser Angelegenheit das Augenmerk anzuwenden, wird ersucht dem Staatsdenkmalamte Gelegenheit zu geben seine besonderen Wünsche und Anträge in Vorschlag zu bringen.“

30 Tamže, Ministerstvo školství a národní osvěty, č. 35.560/21, 15. 6. 1921.

31 K dejinám slovenského elektrárenstva súhrnne Böhm, Karol: 40 rokov elektrizácie Slovenska a jej rozvoj v rámci československého štátu. Hospodárske rozhľady 8, 1933, č. 10–12, s. 87–98; Hallon, Ľudovít: Elektrifikácia Slovenska 1884–1945, s. 117–121; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, Vojtěch. Bratislava 1996; Sabol, Miroslav: Elektrifikácia v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948. Bratislava 2010. Podrobné kroniky vývoja na západnom, strednom a východnom Slovensku – Sládek, Vojtech: 50 rokov Západoslovenských energetických závodov; Samec, Štefan: Päťdesiat rokov vývoja Stredoslovenských energetických závodov 1923–1973. Elektrifikácia na území Stredoslovenského kraja. Martin 1973; Osvald, Juraj: Počiatky elektrifikácie východného Slovenska. Nové obzory, 1964, roč. 6, s. 93–101.

32 Junghann, Heinrich: Die Industriegesetzgebung Ungarns unter besonderer Berücksichtigung der Arbeiterfrage. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft 66, 1910, č. 3, s. 572.

Elektrifikácia v súdobom období sa dotkla historických miest i pamiatkových objektov na Slovensku. Ako určité propagovanie jej vymožeností možno považovať zavádzanie elektrického osvetlenia na verejné priestranstvá. Takéto dielo v Kežmarku sprevádzkovala miestna elektráreň ešte v roku 1893, podobný podnik v Spišskej Novej Vsi nasledoval od 22. decembra 1894.[33] Neďaleká Levoča pred očakávaným príchodom cisára v auguste 1898 vybudovala osvetlenie župného domu, námestia a Košickej ulice, zásobované z parnej elektrárne pri rafinérii liehu. Náhrada bezmála šesťdesiatročnej praxe svietenia olejovými lampami však ostala provizóriom a elektrické rozvody zlikvidovali po neuskutočnení návštevy; vlastnú elektráreň zriadilo mesto s účasťou koncernu *Ganz & Co.* iba v rokoch 1905 a 1906.[34] Elektrifikáciu Košíc zabezpečovala *akciová spoločnosť Spojených plynární – Actien-Gesellschaft Vereinigte Gaswerke* z Augsburgu, ktorá vybudovala elektráreň a dodávala energiu počnúc 10. decembrom 1896.[35] V rovnakom čase *Prešovská elektro-osvetľovacia a prenosová účastinná spoločnosť* skoncentrovala domáci kapitál, výhody uličného svietenia poskytovala od 1. augusta 1896 a prihlášky na odber elektriny v prvej etape podalo 40 rodín.[36] Bratislava vtedy využívala elektrickú energiu na prevádzku pouličnej dráhy, bezpochyby jedného zo symbolov hospodárskeho a spoločenského rozvoja s vplyvom na obraz miest.[37] Tamojšia *Mestská elektráreň* (zal. 1901) popri uspokojovaní dopytu vykonala príkaz nasvecovať vežové hodiny na radnici, Michalskej bráne a Blumentálskom kostole.[38] Verejné osvetlenie a dodávky elektriny maloodberateľom v Rimavskej Sobote zaviedla elektráreň pri miestnej konzervárni od 1. februára 1903.[39] (Obr. 1) Ďalšia elektrická koľajová doprava na úzkom rozchode začala premávať roku 1902 od banského závodu v osade Bindt k železničnej stanici Markušovce (okr. Spišská Nová Ves),[40] a roku 1904 v Ľubochni –

33 Böhm, K.: 40 rokov, s. 89–90; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 11.
34 Chalupecký, Ivan: Dejiny Levoče 2. Košice 1975, s. 176–178.
35 Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 15.
36 Osvald, J.: Počiatky elektrifikácie, s. 97; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 12.
37 Jurika, Ľubomír – Šestina, Viliam: 100 rokov električiek v Bratislave 1895–1995. Bratislava 1995.
38 Sládek, V.: 50 rokov, s. 24, 25.
39 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 9; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 22.
40 Osvald, J.: Počiatky elektrifikácie, s. 101; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 11; Patera, Lukáš: Banská úzkokoľajná železnička Bindt – Markušovce, 2012. Dostupné na internete: https://www.vlaky.net/zeleznice/spravy/

Obr. 1 Rimavská Sobota, miestna rozvodná sieť v uliciach mesta (dnes ul. Istvána Hatvaniho – zástavba asanovaná), v pozadí evanjelický a. v. kostol

na odvážanie dreva z rovnomennej doliny (okr. Ružomberok).[41] Miestna osobná preprava nasledovala medzi Popradom a Vysokými Tatrami (1908)[42] a v kúpeľoch Trenčianske Tep-

4311-Banska-uzkokolajna-zeleznicka-Bindt-Markusovce/ [cit. 10. 2. 2024]. Trať zaviedli nadväzne na vybudovanie Košicko-bohumínskej železnice v rokoch 1872–1873, elektrifikácia utvorila významný medzník v prevádzke, ktorú napokon ukončili 23. marca 1939.

41 Szerdová-Veľasová, Ľubica (ed.): Národné kultúrne pamiatky na Slovensku. Okres Ružomberok. Bratislava 2008, s. 252, 254–255. Lesnú železnicu zrušili v roku 1966, z jej zariadenia ostala zachovaná vodná elektráreň s turbínami a generátormi značky *Ganz & Co.* (Budapešť). Opätovne ich sprevádzkovali v roku 1993.

42 Argalács, Mikuláš – Michelko, Pavol: Kronika tatranskej električky a pozemnej lanovky. Poprad 2008; Lichner, Dušan: Električkou cez Tatry. Žilina 2013. Spomedzi energetického základu Tatranskej miestnej elektrickej železnice (od 1922: Tatranská elektrická vicinálna dráha) sa zachoval objekt býv. parnej elektrárne neďaleko železničnej stanice v Poprade (dnes Tatranská galéria) a stále prevádzkovaná trakčná meniareň v Hornom Smokovci, pôvodne vybavená zariadením výrobcu *Magyar Siemens-Schuckert Művek* (Budapešť). Por. Ondrušeková, Anna: 100 rokov budovy

lice (1909).[43] Neuskutočnené ostali súčasné zámery lokálnej trate z Prešova popri železničnej stanici do susednej obce Solivar (Soľná Baňa) a podobnej z Bardejova do Bardejovských Kúpeľov (1906).[44] Špeciálny zákonný článok XIX/1909 upravil možnosť výstavby diaľkovej elektrickej železnice na normálnom rozchode z centra Bratislavy k rakúskej krajinskej hranici v blízkosti Hainburgu s pokračovaním do Viedne (*Preßburgerbahn,* 69 km); pravidelnú dopravu viedli od 5. februára 1914.[45] Staršia pouličná dráha v Košiciach nahradila pohon konskými silami a otvorila elektrickú prevádzku len 28. februára 1914. Medzičasom vybudované elektrárenské zariadenia umožnili zásobovať odberateľov a osvetlenie ulíc Žiliny (1908), Tisovca a Zvolena (1910).[46] Súkromno-podnikateľské aktivity v elektrárenstve počas nasledujúcej dekády sa dotkli niektorých pamiatok. Takto v roku 1911 gróf Karol Esterházi (1847–1919) nechal elektrifikovať svoj barokový kaštieľ a priľahlé hospodárske objekty v obci Čeklís (dnes Bernolákovo, okr. Senec).[47] *Hlohovská elektráreň, úč. spol.*, založená v roku 1908, podnikala v rozsiah-

Elektrárne Tatranskej galérie v Poprade. Poprad 2012, s. 5–11; Tá istá: Elektráreň v Poprade – Tatranská galéria. Pamiatky a múzeá 63, 2014, č. 3, s. 62–65; Maximová, Daniela: Trakčná meniareň v Hornom Smokovci. Pamiatky a múzeá 72, 2023, č. 3, s. 41–44.

43 Lichner, Dušan – Nosál, Dušan: Električkou ku prameňom zdravia. Stručný pohľad na výstavbu a na 110 rokov prevádzky Trenčianskej elektrickej železnice. Žilina 2019. Energiu dodávala obecná elektráreň pri železničnej stanici Trenčianska Teplá; kúpele si zároveň zriadili samostatný zdroj vo svojom areáli, ktorý v roku 1920 nahradilo nové zariadenie – *Elektráreň liečivých kúpeľov*, úč. spol.; por. Sládek, V.: 50 rokov, s. 13, 19; Kapišinská, Veronika: Malá vodná elektráreň v Trenčianskych Tepliciach. Pamiatky a múzeá 62, 2013, č. 4, s. 53–56.

44 Osvald, J.: Počiatky elektrifikácie, s. 101; Kokuľa, Andrej – Lukáč, Andrej – Tajták, Ladislav (ed.): Dejiny Bardejova. Košice 1975, s. 264. Bardejovský magistrát uvažoval o výstavbe dráhy nadväzne na súčasnú elektrifikáciu mesta, pre tento zámer mal ochotu zobrať pôžičku. Linku napokon prevádzkoval súkromný podnikateľ v automobilovej doprave.

45 Horn, Alfred: 100 Jahre Preßburgerbahn. Vom Mops zum CAT. Wien 2014.

46 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 9, 12; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 29–30.

47 Sládek, V.: 50 rokov, s. 14; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 30; Jurkovič, Peter: Barokový kaštieľ v Bernolákove. Pamiatky a múzeá 67, 2018, č. 2, s. 45–49. Elektrifikácia tvorila súčasť obnovy po ničivom požiari z uvedeného roku.

lom cezpoľnom obvode, siahajúcom do miest Topoľčany, Nitra, Sereď, Galanta a niekoľkých obcí popri vedení. V najväčšom sídle sa prvým odberateľom sa stala diecézna kúria, elektrické osvetlenie v nitrianskej biskupskej katedrále sa rozsvietilo na Vianoce roku 1911.[48] Barón Karol Kuffner (1847–1924), majiteľ cukrovaru v obci Diószeg (dnes Sládkovičovo, okr. Galanta), dal v roku 1916 obnoviť rodinný kaštieľ narušený požiarom a zároveň inštalovať elektrické svetlo;[49] tým sa dostalo k jeho zbierke výtvarného umenia, najmä holandského maliarstva.[50] Prešovská elektráreň v rokoch 1916 a 1917 zapojila prvé obce budúcej aglomerácie – Šarišské Lúky a Ľubotice.[51] Na povojnové Vianoce roku 1918 začali Zlaté Moravce, stredisko Tekovskej župy, využívať elektrický prúd a verejné osvetlenie – *„skromné, ale v porovnaní s petrolejovými lampami priam prepychové.“*[52] Celkovo pred zánikom uhorského štátu pracovalo na Slovensku 39 elektrární, zásobovali 73 miest a obcí a päť elektrických železníc.[53]

„Do kostela se zavádí elektrika!“

Na Slovensku sa vznik domácej organizácie ochrany pamiatok datuje od januára 1919. Ing. Štefan Janšák vtedy potvrdil rezortu školstva a národnej osvety, že výkonom *„dozoru a správy historických památek architektonických“* v referáte verejných prác bol poverený stavebný komisár Ing. Vladimír Fischer (1870–1947).[54] Tento architekt

48 Böhm, K.: 40 rokov, s. 90; Sládek, V.: 50 rokov, s. 13–14, 112; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 27–29, 30, 37.

49 Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 30.

50 Ciulisová, Ingrid: Acquired and Dispersed. The Collections of Grazioso Enea Lanfranconi and Baron Karl Kuffner. Ars 40, 2007, č. 1, s. 58–62; Tá istá: Men of Taste. Essays on Art Collecting in East-Central Europe. Bratislava 2014, s. 85–95; Ondová, Alexandra: Kuffnerovská umelecká zbierka. Sládkovičovo 2023; Buday, Peter: Kuffnerovská umelecká zbierka. Pamiatky a múzeá 73, 2024, č. 3, s. 38–39.

51 Osvald, J.: Počiatky elektrifikácie, s. 97; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 12.

52 Zlaté Moravce a okolie. Ed. Rakovský, Štefan. Bratislava 1969, s. 102 (cit.); Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 46.

53 Böhm, K.: 40 rokov, s. 90, 91. Najväčší počet elektrární zriaďovali obce (16), priemysel iných odvetví (14), vlastné elektrické podniky (7), miestne elektrické železnice (2) a štát (1).

54 NA, fond Ministerstvo školství 1918–1949 (f. MŠ), šk. 3132: Minister s plnou mocou pre Slovensko (Vládny referent pre verejné práce), Žilina,

predtým pôsobil ako vrchný inžinier v štátnej technickej službe pri moravskom miestodržiteľstve a zároveň poverený konzervátor viedenskej pamiatkovej komisie. Ochranárstvo na Slovensku ale dostalo faktickú samostatnosť a relatívnu agilitu iba ďalším opatrením s účinnosťou od 1. apríla 1919, keď splnomocnený minister Vavro Šrobár zriadil funkciu komisára pre miestne zabezpečenie umeleckých, ľudových a iných kultúrnych pamiatok na Slovensku, ktorým sa stal architekt Dušan Jurkovič (1868–1947).[55] Aktuálne po prevrate odišiel z Brna, kde počas dvoch desaťročí nadobudol renomé a vybudoval si zázemie, iba cez vojnu vystriedané nástupom do služby pre armádne veliteľstvo v Krakove. Kľúčovú odbornú silu získal v polovici roka 1919, ako nastúpil Jan Hofman (1883–1945), dovtedajší výpomocný úradník v pražskom pamiatkovom úrade. Konečne právny rámec pre *Vládny komisariát na ochranu pamiatok na Slovensku* vymedzilo nariadenie ministra z 20. októbra 1919.[56]

Azda prvá zmienka o elektrifikácii prišla na slovenský pamiatkový orgán po jednoročnej činnosti. Uvedená bola akurát v prieskumnej dokumentácii o stredovekej nástennej maľbe v Rimavskej doline, ktorú pre vládny komisariát v októbri 1920 vypracoval poručík vo výslužbe Bohumil Krs (1890–1962), čo spôsobilo jej zapadnutie a neviedlo k tematizovaniu v agende. Evanjelická farnosť v obci Rimavská Baňa (okr. Rimavská Sobota) práve zavádzala elektrinu do svojho kostola a spravodajca preto vyjadril obavu o potenciálny požiar, ktorý mohol vzplanúť z prípadného skratu a byť zničujúci pre drevený strop, postranné empory a neúplne odkryté fresky. Poručík Krs nabádal podrobnejšie sfotografovať interiér kostola, sám pracoval iba v technike kresby a akvarelu.[57] Energiu do Rimavskej Bane

č. 65/19, 14. 1. 1919; zmienka v historiografii techniky: Hallon, Ľ. – Ďurčo, M.: Vybraní experti v štátnej technickej správe, s. 360.

55 Autentický názov funkcie podľa oznámenia in: Úradné noviny, 28. 4. 1919, roč. 1, č. 12, s. 2. Bližšie k jeho činnosti Orosová, Martina: Architekt Dušan Jurkovič ako vládny komisár pre ochranu pamiatok na Slovensku v rokoch 1919–1922. Zprávy památkové péče 78, 2018, č. 5, s. 445–456.

56 Nariadenie č. 155/1919 (8380. pres.) o právomoci Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Úradné noviny 1, 31. 10. 1919, č. 32–33, s. 14–15.

57 Kowalski, Tomáš: Prieskum a reštaurovanie stredovekých nástenných malieb na Slovensku (od Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok po založenie Pamiatkového ústavu). In: Najnovšie poznatky z výskumov stredovekých pamiatok na Gotickej ceste III. Zborník Gotická cesta 3, 2018. Ed. Kalinová, Michaela. Rožňava – Bratislava 2020, s. 16, 19.

zrejme dodávala vodná elektráreň z neďalekej Hnúšte, ktorú zriadil podnikateľ a mlynár Samuel Zúrik (1875–1938), vybavil ju generátorom pardubických strojární *Josefa Prokopa synové* a zásoboval niekoľko okolitých obcí.[58]

Organizácia elektrárenských podnikov na Slovensku

Elektrifikačný zákon ustanovil lehotu na premenu elektrických podnikov na podniky všeužitočné do jedného roka od účinnosti (§ 28), ktorá uplynula 1. septembra 1920. Postup konania a jeho náležitosti však podrobnejšie upravilo až nariadenie vlády č. 612 Zb., vydané 25. októbra 1920. Na Slovensku počas primárneho obdobia boli založené *Stredoslovenské elektrárne, úč. spol. v Banskej Bystrici* (valné zhromaždenie 31. januára 1920, činnosť od 1. októbra 1920),[59] ale žiadny jestvujúci alebo nový podnik nebol prehlásený za všeužitočný – i v celoštátnom rámci „*zejména pro obtíže s opatřováním potřebných finančních prostředků pro činitele veřejné, na něž vlastnictví podniku má býti převedeno.*“[60] Novela č. 444/1920 Zb. teda

58 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 10, 50; Zúrik, Koloman: Samuel Zúrik – podnikateľ. Klenovské noviny 7, 2010, č. 1, s. 5.

59 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 18; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 44, 46, 57; skôr v celoslovenskom kontexte Sabol, Miroslav: Elektrifikácia stredného Slovenska 1918–1938. In: Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu. Ed. Hronček, Pavel et al. Banská Bystrica 2009, s. 136–142. Spoluzakladateľmi a kapitálovým účastinármi boli štát – referát verejných prác v Bratislave (ku koncu roka 1929: 10 280 000 Kč), Národná banka (predtým Zvolenská ľudová banka), magistráty miest Banská Bystrica, Zvolen, Brezno, Krupina, veľké obce Ľubietová, Slovenská Ľupča (okr. Banská Bystrica; miestna samospráva úhrnne: 6 344 000 Kč) a súkromní podielnici. Župa XVIII. – Pohronská, upísala v roku 1926 účastinný podiel vo výške 12 500 Kč, ešte predtým sa zaručila za 4-miliónovú pôžičku od Pražskej mestskej sporiteľne v Banskej Bystrici. Účastinná spoločnosť spočiatku nakupovala elektrickú energiu od *Mestskej elektrárne* v Banskej Bystrici (zal. 1905) a diaľkovým vedením ju priviedla na verejné zásobovanie Zvolena s odbočkou do kúpeľnej obce Sliač.

60 Vládní návrh zákona o prodloužení lhůty stanovené v § 28, bodě 4 zákona o státní podpoře při zahájení soustavné elektrisace ze dne 22. července 1919, č. 438 Sb. z. a nař. Poslanecká sněmovna Národního shromáždění 1920, parlamentná tlač 221, 26. 6. 1920. Dostupné na https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=19469 [cit. 10. 2. 2024].

pôvodnú lehotu predĺžila do konca roku 1924. Ďalší pozmeňujúci zákon č. 258/1921 Zb. umožnil Ministerstvu verejných prác výnimočne povoľovať zníženie súhrnnej účasti štátu a samosprávnych korporácií na základnom kapitále elektrického podniku iba na 25 % a jednako udeľovať všeužitočnosť – ak stanovy uznajú právo dosiahnuť väčšinový podiel najneskôr do dvadsiatich rokov, poskytnú štátu a ostatným činiteľom samospráv najmenej tretinu miest v predstavenstve a vyhradia ministerstvu oprávnenie dozerať podnik z hľadiska napĺňania sústavnej elektrifikácie (§ 1). Rezort zároveň mohol nariadiť zlúčenie dvoch alebo viacerých elektrických podnikov, ktoré mali vykonať jeho vlastníci do jedného roka po doručení rozhodnutia. „*Vzájemné spojování elektrických podniků naráží však často na značný odpor vlastníků a jeví se tudíž v zájmu hospodárné výroby energie nutným, aby sloučení elektrických podniků provedeno bylo obdobně jako přeměna elektrických podniků na všeužitečné*“[61] – pri nevyhovení mohlo opatrenie zabezpečiť vyvlastnením a odňatím licencie (§ 3). Platnosť elektrifikačného zákona sa napokon rozšírila na Podkarpatskú Rus (§ 7).

Rezort verejných prác sa usiloval vykonávať elektrifikačný zákon ako jeden zo zásadných nástrojov štátnej energetickej politiky.[62] Nenaplnil však počiatočný plán z roku 1919 vstúpiť s kapitálom 2,5 mil. Kč do mestskej a priemyslovej elektrárne v Trenčíne (1906) a vytvoriť účastinnú spoločnosť Považské elektrárne, ktorá by zriadila hydrocentrálu na rieke Vlára a zásobovala územie medzi Novým Mestom nad Váhom a Púchovom.[63] Cieľ sa dosiahol až podnikom *Západoslovenské elektrárne, úč. spol.* – i keď pôvodný zámer rozvíjať s účasťou štátu Mestskú elektráreň v Bratislave alebo priemyslové elektrárne v Trnave a neskôr vybudovať vodné dielo na Váhu pri Seredi[64] –, nahradilo odkúpenie esterháziovskej elektrárne v Senci. Účastinnú spoločnosť so sídlom v Bratislave napokon ustanovilo valné zhromaždenie z 20. decembra 1921

61 Vládní návrh zákona, jímž se doplňuje zákon ze dne 22. července 1919, čís. 438 Sb. z. a n., o státní podpoře při zahájení soustavné elektrisace. Poslanecká sněmovna Národního shromáždění 1921, parlamentná tlač 1612, 15. 2. 1921. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=20860 [cit. 10. 2. 2024].

62 Osobitne k problematike Hallon, Ľudovít: Štátne zásahy do vývoja energetiky na Slovensku v rokoch 1918–1938. Historický časopis 44, 1996, č. 3, s. 431–443.

63 Hermann, G. (ed.): Technická činnost ... v r. 1919 a 1920, s. 33, 34.

64 Tamže, s. 34.

a seneckú elektráreň prevádzkovala pod svojim menom od 1. augusta 1922.[65] Ministerstvo výnosmi zo 16. júla 1923 prehlásilo západoslovenské a stredoslovenské elektrárne za podniky všeužitočné.[66] Počas predĺženej lehoty takisto vznikli *Spojené elektrárne severozápadného Slovenska, úč. spol. v Žiline*, ktorých akcionári konali valné zhromaždenie 29. septembra 1922. Zápis spoločnosti do obchodného registra nastal až 30. apríla 1923. Pred koncom roka ešte požiadali o premenu na všeužitočný podnik, ktorú vydalo ministerstvo verejných prác len neskôr, 8. októbra 1925.[67]

Zásobovacie oblasti, prikázané už prvým všeužitočným elektrickým podnikom na Slovensku, v podstate zodpovedali územným obvodom tzv. veľkých žúp, platným v období rokov 1923–1928.[68] Súdobá realita, najmä hospodárske problémy a priemyselná kríza neumožnili „*zahájiti všude soustavnou elektrisaci,* [...] *v mnohých územích pak jest v začátečním vývoji, po případě ani zahájena; to platí zejména o území severních a severozápadních Čech, dále o území Slovenska a Podkarpatské Rusi, kde jsou elektrické podniky, jež pro svůj rozsah a polohu musí býti v zájmu veřejném přeměněny na podniky všeužitečné.*" Zákon č. 294/1924 Zb. preto určil novú lehotu do 31. decem-

65 Sládek, V.: 50 rokov, s. 34; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 59, 61. Zakladajúci kapitálový podiel štátu mal hodnotu 4 milióny Kč, významnejší podiel samospráv – mesto Modra: 400 tisíc Kč, obec Prievoz: 100 tisíc Kč, mesto Svätý Jur: 60 tisíc Kč, mesto Bratislava len 40 tisíc Kč (na území Bratislavy trval konkurenčný spor *Mestskej elektrárne a Západoslovenských elektrární, úč. spol.*). Župa XV. – Bratislavská, vstúpila do podniku 4. januára 1926 upísaním istiny 2 milióny Kč a zárukou na rovnakú sumu pôžičky od Zemskej banky.

66 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky – Slovenský národný archív (MV SR, SNA), fond Minister Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska (f. MPS), šk. 738, Ministerstvo veřejných prací, č. 18-29/2.240/23, 16. 7. 1923 (Stredoslovenské elektrárne, opis).

67 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 19, 54; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 63. Kolkovaný opis prehlásenia por. MV SR, SNA, fond Krajinský úrad v Bratislave – administratívne oddelenia (f. KÚ Ba, adm.), šk. 980, Ministerstvo veřejných prací, č. 18-512/1/42.051, 8. 10. 1925. Župa XVII. – Pohronská, nemala kapitálový podiel v elektrickom podniku, ale 26. októbra 1927 prevzala garanciu za pôžičku od Mestskej sporiteľne v Martine vo výške 4 milióny Kč. Hodnota podielu štátu koncom roka 1929 dosiahla 5 330 000 Kč, miest a obcí (verejné korporácie) 470 000 Kč a súkromného kapitálu 4 200 000 Kč.

68 Zákon č. 126/1920 Sb., o zřízení župních a okresních úřadů v republice Československé; Nariadenie vlády č. 310/1922 Zb., ktorým sa zavádza župné zriadenie v niektorých častiach územia republiky Československej.

bra 1930, nech štát, krajiny, okresy a obce – verejné korporácie, ako hlavný činiteľ procesu z ekonomického hľadiska, môžu utvoriť *„dostatečných prostředků, aby mohly přeměnu finančně založiti, pročež nutno delší lhůtou opatření finančních prostředků jim usnadniti.“*[69]

Južnoslovenské elektrárne, úč. spol., založili v Komárne 30. júna 1926 a od ďalšieho roku si ako svoj centrálny závod prenajímali tamojšiu štátnu elektráreň, ktorú zriadili ešte začiatkom svetovej vojny ako súčasť muničnej továrne. Osvedčenie o všeužitočnosti získali od ministerstva verejných prác 7. septembra 1927. Prikázané územie tvoril v podstate obvod Nitrianskej župy, sledujúci povodie rovnomennej rieky. Na severe dosahovalo okres Prievidza, kde podnikala elektráreň Handlovských uhoľných baní a miestna *Elektrická úč. spol. v Nemeckom Pravne* (teraz Nitrianske Pravno, zal. 1921). Podobne vtedajší Parkan – dnes Štúrovo (okr. Nové Zámky) zásobovala z dunajskej protistrany viac ako dve desaťročia *Ostrihomská obecná elektráreň, úč. spol.* (dnes *Dorogi Erőmű Kft.*). Cezhraničný prenos ukončili po sprevádzkovaní diaľkového vedenia z Komárna od 2. októbra 1929. Severno-južné prepojenie elektrifikačnej sústavy dosiahli Juhoslovenské elektrárne iba v roku 1938, výstavbou vedenia Nitra – Topoľčany.[70]

V politickej organizácii celého štátu sa počnúc 1. júlom 1928 zaviedlo krajinské zriadenie, na Slovensku znamenajúce zánik dovtedajších žúp a ustanovujúce jednotný správny obvod *krajiny Slovenskej (Slovensko)*.[71] Pôsobnosť ministra s plnou mocou pre správu Slovenska a jeho úradu – od februára 1927 vykonávaná fakticky len Slovenským oddelením ministerstva vnútra[72] – prešla na *Krajinský úrad v Bratislave*.[73] Záležitosti sústavnej elektrifikácie patrili

69 Vládní návrh zákona, kterým se prodlužuje lhůta k označení elektrických podniků, jež mají býti přeměněny na podniky všeužitečné. Poslanecká sněmovna Národního shromáždění 1924, parlamentná tlač 2006, 6. 11. 1924. Dostupné na https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=27178 [cit. 10. 2. 2024].

70 Sládek, V.: 50 rokov, s. 13, 14, 40–45, 112, 118; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 27, 34, 65–66.

71 Zákon č. 125/1927 Sb., o organizaci politické správy [organizačný zákon].

72 V období 3. 2. 1927 – 30. 6. 1928 činnosť ministra vlastne nahrádzala prostá expozitúra – *Slovenské oddelenie ministerstva vnútra*; por. Bielik, František: Vývin kompetencie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. Historický časopis 9, 1961, č. 4, s. 640; Letz, Róbert a kol.: Slovenské územie v historickom kontexte. Martin 2017, s. 172.

73 Vládne nariadenie č. 94/1928 Zb. o presune pôsobnosti ministra s plnou mocou pre správu Slovenska alebo jeho úradu na krajinský úrad v Bratislave.

do náplne rovnomenného oddelenia (prednosta: Ing. Karol Ambróz), podľa definitívnej organizácie začleneného v odborovej skupine XI – Strojníctvo a elektrotechnika. Medzi prikázanú agendu patrili technicko-administratívne veci; pojednávanie odborných záležitostí všeužitočných elektrických podnikov a prípadná účasť na ich správe; projektovanie, zadávanie a odborný dozor (povoľovanie) elektrických centrál – elektrární, transformačných staníc, elektrovodov a iných zariadení na výrobu a rozvod elektrickej energie; posudzovanie žiadostí o štátnu podporu na účel elektrifikácie; prevádzanie kolaudácií a vydávanie povolení na prevádzku dokončených diel.[74] Krajinské zastupiteľstvo na zasadnutí 29. a 30. apríla 1929 sa uznieslo prvýkrát na kapitálovom vstupe do jestvujúcich účastinných spoločností vo výške 1 milión Kč.[75]

Chýbajúcu štruktúru elektrických podnikov napokon v lehote určenej zákonom č. 294/1924 Zb. doplnili *Východoslovenské elektrárne, úč. spol. v Košiciach*. Účastinári rozhodli o zriadení 17. januára 1929 a spoločnosť ešte koncom roku, 13. decembra 1929, získala prehlásenie o všeužitočnosti, ktoré ministerstvo verejných prác dohodlo taktiež s krajinským úradom.[76] Prikázaný obvod na zásobovanie v hraniciach býv. Košickej župy tvoril najrozsiahlejšie územie sústavnej elektrifikácie na Slovensku. Nový podnik združil jestvujúce verejné elektrárne v sídelnom meste a v Spišskej Novej Vsi a Prešove; do roku 1932 prebral energetické zásobovanie v mestách Spišské Podhradie, Levoča, Michalovce, Kežmarok, Prešov a Bardejov. Východoslovenské elektrárne 16. septembra 1931 odkúpili miestne zariadenia a začali dodávať aj pre Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Trebišov, Sečovce a Vranov nad Topľou, z ktorých časť predtým obhospodarovala *Užhorodská elektrárenská spoločnosť, a. s.*, minulý rok prehlásená za všeužitočný podnik *Pod-*

74 Rozhodnutie Krajinského úradu v Bratislave zo dňa 14. júla 1928, č. 5.000 prez., o rozvrhu agendy a práce krajinského úradu v Bratislave. Krajinské noviny pre Slovensko 1, 1. 8. 1928, č. 1, s. 4–8; Rozhodnutie krajinského prezidenta zo dňa 31. decembra 1928, č. 45.000/28, ohľadom rozvrhu práce krajinského úradu na rok 1929. Krajinský vestník pre Slovensko 2, 10. 1. 1929, č. 2, s. 32–33, 42–43.

75 Zápisnica z II. zasadnutia krajinského zastupiteľstva krajiny Slovenskej dňa 29. a 30. apríla 1929. Krajinský vestník pre Slovensko 2, 20. 6. 1929, č. 18, s. 340–342.

76 Ministerstvo veřejných prací, č. 18-1579/4/65.242/29, 13. 12. 1929 – slovenské znenie odtlačené in: Krajinský vestník pre Slovensko 3, 20. 2. 1930, č. 6, s. 114–115.

karpatoruské elektrárne, úč. spol. v Užhorode.[77] Tieto sa ďalej zhostili výstavby diaľkového vedenia do obce Čop a elektrifikovania nácestných obcí Rátovce/Ратівці, Surty/Сюрте a Téglaš/Тийглаш – vtedy prináležiacich do okresu Kráľovský Chlmec a tým k územiu Slovenska.[78] Dôvod spočíval vo vzdialenosti od siete Východoslovenských elektrární, ktoré – podľa vyjadrenia susedného okresu Veľké Kapušany – nemali dostatok záujmu o tento región,[79] ale i technických okolností, keďže *„pri ďalšom postupe elektrizácie naše vedenia by sa križovali krížom-krážom s vedeniami Podkarpatoruských elektrární, čo by zavdalo príčinu k rôznym sporom a viedlo by k nehospodárnym investíciám (výstavba prepínacích staníc, inak nepotrebných).“*[80] Ministerstvo verejných prác ustanovilo na vykonanie stavebného a prevádzkového povoľovania Zemský úrad pre Podkarpatskú Rus v súčinnosti s Krajinským úradom v Bratislave.[81]

Opätovné predlžovanie lehoty na premenu elektrických podnikov na všeužitočné, ktorú trojica zákonov (č. 191/1930 Zb., č. 213/1931 Zb., č. 209/1932 Zb.) ustanovila napokon do 31. decembra 1933, sa stalo pre Slovensko už bezpredmetné. Krajinské zastupiteľstvo medzi novembrom 1930 a januárom 1931 vykonalo v elektrických podnikoch revízny prieskum a overilo technickú

77 Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 55, 56, 68. Podkarpatoruské elektrárne prehlásili za všeužitočný podnik 8. februára 1930. Napríklad v Trebišove *„zaviedli elektrické osvetlenie Podkarpatské elektrárne na ich vlastný náklad a obec nebola povinná ničím prispieť“*; por. MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1455, Okresný úrad v Trebišove, č. 7.681/32, 17. 5. 1932. – Najnovšie k problematike por. Hubený, David: Budiž světlo! Bezpečnost – korupce – zájmy v energetice Podkarpatské Rusi v letech 1919–1945. Bratislava 2025.

78 Švorc, Peter: Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939). Prešov 2003.

79 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1455, Okresný úrad vo Veľkých Kapušanoch, č. 11.818/31, 11. 3. 1932: *„V nemenšej miere prekáža potrebnému rozvoju elektrifikačnej akcie poloha okresu. Poťažne okolnosť, že podľa* [Slovenskej] *Zeme k elektrifikácii tunajšieho okresu sú príslušné značne vzdialené Východoslovenské elektrárne v Košiciach. Však tieto elektrárne žiadon záujem o tento okres neukazujú, kým Podkarpatskoruská elektráreň v blízkom Užhorode javí značný záujem, ale iba o niektoré obce okresu, ktoré sa jej podarilo dohodou od Východoslovenskej elektrárne získať pre seba. To sú práve obce (9) a len na popud užhorodskej elektrárne už podali žiadosť o podporu. Následkom tohto rozdvojenia nastala u jednotlivých obcí tunajšieho okresu neistota v príslušnosti niektorej z týchto dvoch elektrární a vidiac príklad 9 obcí, čakajú na impulz zo strany elektrárne.“*

80 Tamže, Východoslovenské elektrárne, úč. spol. v Košiciach, 18. 4. 1932.

81 Tamže, šk. 2287, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-3411/1-65.097/31, 30. 9. 1931; To isté, č. 26a-793/1-29.908/32, 11. 5. 1932.

a účtovnú agendu;[82] ďalším rozhodnutím z 18. a 19. marca 1931 rozhodlo navýšiť účastinný kapitál vo všetkých podnikoch s cieľom dosiahnuť v roku 1934 podiel 20 %.[83] Vtedy sa tiež uskutočnilo celoštátne štatistické zisťovanie výroby elektriny za obdobie 1929–1933, ktorému podliehali všetky väčšie elektrárenské podniky.[84] Zároveň ministerstvo verejných prác na podnet Okresného úradu v Užhorode[85] nariadilo krajinským úradom viesť tzv. evidenčné knihy všeužitočných elektrických podnikov na zapisovanie užívacích práv, povinných údajov a štatistických výkazov podľa § 29 elektrifikačného zákona: *„Při mimořádně rychlém postupu elektrizačních prací v letech 1919–1932 nebylo prostě možno tuto evidenci řádně založiti a vésti.“*[86]

Utvorenie piatich všeužitočných elektrární na Slovensku hneď v roku 1930 viedlo Ministerstvo verejných prác k naliehavej potrebe upraviť štruktúru týchto podnikov. Redukovaním počtu na tri spoločnosti mienilo dosiahnuť prevádzkové a administratívno-správne úspory v záujme podstatného zníženia ceny elektrickej energie, najmä pre maloodberateľov. Konkrétne mali Juhoslovenské elektrárne svojim rozhodnutím splynúť so Západoslovenskými a podobne Spojené elektrárne severozápadného Slovenska so Stredoslovenskými – rezortný zámer schválila Štátna elektrárenská rada 19. decembra 1930.[87] Dotknuté podniky v zásade uvítali projekt fúzie, naopak v celosti bol odmietnutý v krajinskom zastupiteľstve 30. novembra 1932. Vtedy jeho člen, agrárnik Ján Ursíny (1896–1972) so spoločníkmi prízvukoval *„zvláštnu zemepisnú polohu Slovenska a tomu zodpovedné zvláštne hospodárske pomery, ktoré sú skôr rázu regionálneho systému než centrálneho,“* žiadal správne o nich informovať vládu, aby *„regionálny smer hospodárskeho vývoja nebol vyrušovaný koncentračnými nábehmi,* [keď] *nie je v záujme Slovenska zjednocovať jestvujúce hospodárske jednotky, ako napríklad všeužitočné*

82 Zápisnica zo zasadnutia krajinského zastupiteľstva dňa 22. decembra 1930. Krajinský vestník pre Slovensko 4, 1. 2. 1931, č. 4, s. 3–4.

83 Zápisnica zo zasadnutia krajinského zastupiteľstva dňa 18. a 19. marca 1931. Krajinský vestník pre Slovensko 4, 1. 5. 1931, č. 13, s. 18–19, uznesenie č. 13.

84 Vyhláška předsedy vlády č. 31/1934 Sb., o sčítání větších závodů zařízených na výrobu elektřiny.

85 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Okresní úřad Užhorod/ Окружный урядъ Ужгородъ, č. 4/E/přes./33, 28. 1. 1933.

86 Tamže, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-2344/19.729/33, 29. 3. 1933.

87 Zápisnica zo zasadnutia krajinského zastupiteľstva dňa 22. decembra 1930. Krajinský vestník pre Slovensko 4, 1. 2. 1931, č. 4, s. 4.

elektrárne.“ Zastupiteľský zbor sa nemohol presvedčiť o výhodách navrhovanej fúzie a nechcel *„takýmito experimentmi dráždiť obyvateľstvo, ktoré následkom koncentračného systému utrpelo už veľké škody, zvlášť následkom stratenia župných sídiel.“*[88] Ministerstvo napriek politickej nepriechodnosti trvalo na zámere zlučovať elektrárenské podniky;[89] cieľ na Slovensku nedosiahlo *„pre osobné a cez osobné záujmy uplatňované, vecné dôvody“*[90] ani počas výslovného zmocnenia nariadiť takéto opatrenie alebo zriadiť štátny dohľad v lehote do 31. decembra 1936.[91]

Sekcia elektrární všeužitočných pri *Elektrotechnickom zväze československom*[92] rozvinula špecifický kontakt nadväzne na druhý (konečný) variant osnovy zákona o pamiatkach, vydanej tlačou v septembri 1934.[93] Zväz požiadal ministerstvo školstva zaslať tento návrh pojednávaný v medzirezortnom konaní a sám deklaroval *„živý zájem, ježto se podle upozornění Ústředního svazu čsl. průmyslníků v Praze, dotýká též všeužitečných elektrických podniků.“*[94] Priamejšia súvislosť by vznikla podľa § 18 ods. 2: *„Na předpisech, podle nichž památkový úřad má se při řízení jiných úřadů zúčastniti, se nic nemění.“* Dôvodová správa síce konštatovala ich malý počet, na prvom mieste však §8 ods. 5 elektrifikačného zákona. Intenzívnejšia relácia mala nastať v zmysle § 38, ktorý by upravil archeologické výkopy (výskumy) v rámci vyhradených priestorov, akými sú okolie štátnej a krajinskej hranice, verejné cesty, železnice, vojenské cvičiská,

88 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Krajinské zastupiteľstvo, ad) 94 zast., 197.524/32 odd. 12; tiež Zápisnica zo zasadnutia krajinského zastupiteľstva dňa 16.–30. 11. 1932. Krajinský vestník pre Slovensko 6, 10. 2. 1933, č. 6, s. 84–85.

89 Napr. MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Ministerstvo veřejných prací, č. 18a-124/17/2.810/33, 19. 1. 1933.

90 Päť rokov sústavnej elektrizácie Slovenska 1939–1943. Bratislava 1943, s. 18.

91 Vládní nařízení č. 48/1935 Sb., o některých opatřeních v elektrárenském hospodářství (§ 3).

92 Genézu a činnosť profesijného združenia uvádza Efmertová, Marcela: Elektrotechnický svaz československý – specifický útvar spolkového života první Československé republiky. In: Republika v pohybu. Ed. Kober, Jan. Praha 2022, s. 97–144.

93 Uhlíková, Kristina: Zdeněk Wirth, první dvě životní etapy (1878–1939). Praha 2010, s. 86; sledovanú etapu zmieňuje taktiež Novotný, Michal: Peripetie zákonné ochrany památek za první republiky. Zprávy památkové péče 78, 2018, č. 5, s. 422–430.

94 Ústav dějin umění AV ČR, v. v. i., odd. dokumentace, fond Zdeněk Wirth, šk. W-A-173/3, Elektrotechnický svaz československý, 26. 6. 1935.

strelnice, letiská, ochranné lesy, banské polia, vodné diela, pásma liečivých zdrojov a iných prameňov a – všeužitočné elektrické podniky. Tam zamýšľaný výskum by povoľoval príslušný rezortný orgán (nie pamiatkový úrad cestou okresného úradu – § 31), ktorý mal zároveň určovať podmienky z vlastného hľadiska.[95]

Využitie vodných síl

Ministerstvo verejných prác na podklade elektrifikačného zákona pristúpilo k spracovaniu programu na využitie vodných síl v celoštátnom rozsahu. Rovnomenné oddelenie pre Slovensko sa utvorilo v júli 1919 pri vládnom referáte verejných prác v Bratislave, aby vykonávalo študijné a prieskumné úlohy a zostavilo generálny plán využitia hlavných riečnych tokov. Spočiatku sa prírodný zdroj energie zužitkovával projektmi, ktoré sa mohli uskutočniť v najkratšom čase s cieľom zabezpečiť naliehavú potrebu konkrétnych miest.[96]

V Kremnici (okr. Žiar nad Hronom) na jeseň 1922 uviedli do prevádzky vodnú elektráreň v podzemí IV. šachty. Jej výstavbu začalo štátne banské riaditeľstvo v závere uhorského obdobia, inštalované turbíny z *Východočeských strojární Max Glaser* (Vrchlabí) a ďalšie z koncernu ČKD však poukazujú na obstaranie výrobnej zložky po prevrate. Energetický zdroj saturoval miestne banské závody a štátnu mincovňu. Diaľkové vedenie Kremnica – Hronská Breznica – Banská Štiavnica s vyústením pri šachte František (1924)[97] umožnilo zásobovať tamojší centrálny závod a prostredníctvom odbočky na Zvolen takisto verejnú sieť Stredoslovenských elektrární.[98]

Podobne sa ešte v roku 1913 pristúpilo k výstavbe vodnej elektrárne pri obci Jasenie (okr. Brezno), ktorá po prerušení vojnou pokračovala v období 1919–1925. Vodu k nej privádzajú podzemné potrubia z dolín Jasenská (dĺžka 9 km) a Lomnistá (4 km). Elektráreň financovali štátne železiarne v Podbrezovej, ktoré odoberali všetku vyrobenú energiu.[99]

95 Tamže, Osnova zákona o památkách. Praha 1934, s. 7, 11, 34, 40.

96 Hermann, G. (ed.): Technická činnost... v r. 1919 a 1920, s. 25.

97 Schválenie a stavebné povolenie projektu por. MV SR, SNA, f. MPS, šk. 738, Minister Československej republiky s plnou mocou pre správu Slovenska, č. 6.652/odd. adm. II., 23. 10. 1923 (koncept).

98 Wolf, J.: Vodní energie, s. 484; Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 45; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 12, 50, 427–429.

99 Wolf, J.: Vodní energie, s. 482.

Sústavovým dielom povyše Banskej Bystrice sú vodné elektrárne na Starohorskom potoku, využívajúce prevýšenie rovnomennej doliny na rozhraní Veľkej Fatry a Nízkych Tatier. Voda, akumulovaná do vrcholovej nádrže v obci Motyčky (objem približne 40 000 m^3) sa prepadovým kanálom (dĺžka 1 233 m) odvádza k hydrocentrále Jelenec, pod ktorou sa nachádza vyrovnávacia nádrž. Dolným stupňom vodného diela je potom nádrž (objem 30 000 m^3) a elektráreň pri obci Staré Hory. Pôvodný zámer počítal s vybudovaním ďalších nádrží s vodnými elektrárňami Harmanec a Uľanka.[100]

Vodné dielo začalo pripravovať Ministerstvo verejných prác v novembri 1922, keď vypísalo súbeh na dodanie strojného a elektrického zariadenia vrátane turbín a generátorov.[101] Samotnú výstavbu na meste zabezpečovala štátna stavebná správa, ktorú zriadil vládny referát verejných prác 27. októbra 1922;[102] jej hlavným projektantom a stavbyvedúcim bol vodohospodár Ing. František Smrček (1897–1959). Akcia mala zároveň zmierňovať pokles zamestnanosti v obvode býv. Zvolenskej župy, spôsobený odstavením Podbrezovských železiarní – *„aby komunistické živly nenadobudli medzi nezamestnaným robotníctvom vplyvu.“*[103] Rezort vybral ako dodávateľa firmu *Moravská betonářská společnost* z Brna.[104]

Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku[105] uplatnil v novembri 1923 zásadnú námietku, ktorú opieral o právomoc zasa-

100 Tamže, s. 483–484; Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 46–48; Abaffy, Dušan – Lukáč, Michal: Priehrady a nádrže na Slovensku. Bratislava 1991, s. 20–22. Vzťah ochrany pamiatok a vodného diela na Starohorskom potoku bol publikovaný v Kowalski, Tomáš: Vládny komisariát na ochranu pamiatok a stavebný poriadok. K dejinám antinomického vzťahu. Monument revue 7, 2018, č. 2, s. 15–16; na tomto mieste uvádzame rozšírené poznatky.

101 Súbeh na dodávku turbín, generátorov a rozvádzačov, žeriavu, príslušenstva vodného hospodárstva, potrubia, osvetlenia a telefónu oznámili Úradné noviny 4, 2. 12. 1922, č. 49, s. 22.

102 MV SR, SNA, fond Krajinský úrad v Bratislave, skupina XII – Vodné stavby a využitie vodných síl, šk. 10, Staré Hory, stavebné denníky 1922–1926.

103 Tamže, šk. 46, Zápisnica spísaná dňa 21. júna 1934 pri krajinskom úrade v Bratislave.

104 Výsledek soutěže. Úradné noviny 5, 10. 8. 1923, č. 32, s. 18.

105 Zmenu označenia vládneho komisariátu na *Štátny referát na ochranu pamiatok na Slovensku* (ďalej Štátny referát) zaviedlo ministerstvo školstva s účinnosťou od 1. júna 1922; por. NA, f. MŠ, šk. 3223, Ministerstvo školství a národní osvěty, č. 65.798/22, 10. 7. 1922 (koncept). Opatrenie nemalo vplyv na výkon praktickej ochrany pamiatok. V dôsledku bol orgán, pôvodne zriadený ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska, bezprostredne včlenený do organizácie a systematizácie rezortu školstva v Prahe.

hovať pri výstavbe veľkých technických diel a vo veciach ochrany prírodných krás. Ministerské nariadenie totiž pamiatkarom zverovalo úradne jednať o *„stavbách tovární, mostov, regulácii riek a otváraní podnikov k vykorisseniu pokladov prírodných v kraji, ktorý sa vyznačuje prírodnými krásami alebo geologickými útvarmi“* (§ 2 ods. 5).[106] Konkrétne voči referátu verejných prác sa ohradili proti nešetrnosti k charakteru (rázu) krajiny a prírodných pamiatok, vznikajúcej pri stavbách na využitie vodných síl a úpravách vodných tokov. Okrem toho vyčítali neprizvanie k súvisiacemu technicko-informatívnemu a stavebno-vodoprávnemu konaniu. Nedostatky dostalo na vedomie Ministerstvu školstva, ktoré ich postúpilo rezortu verejných prác.

Ministerstvo verejných prác vo vyjadrení dôvodilo, že pri stavbe *„šetří se všemožně místních památek a rázu kraje, rovněž jako biologických zvláštností, na které odborné kruhy jsou místní stavební správou přímo upozorňovány.“* Kvôli nádrži Motyčky odstránili šesť obytných domov a náhradné postavia podľa projektu *„architekta z povolání*[107] *tak, aby původní ráz byl dodržen.“* Obdobne pri stupni Jelenec *„nemá býti rušen původní ráz kraje.“* Rezort ale pripustil, že *„úloha ta není pro architekta snadná, neboť již dnes původní ráz krajiny rušen jest různými průmyslovými budovami, novými domky, úřadovnami lesního eráru, stavěnými za dřívějšího režimu a pod.“* Okrem špecializovaných geologických prieskumov pri začatí výstavby *„byla celá krajina velmi pečlivě s dnešními domky ofotografována místní stavební správou, takže bude lze vždy posouditi, i po provedení díla, že rázu krajiny je šetřeno.“*[108] Konečne Ministerstvo verejných prác uložilo svojmu referátu v Bratislave, aby pri obdobných stavbách prihliadal na hodnoty prírodného rázu a týchto podmienok, *„ovšem dle možnosti fysické i finanční,“* a k ďalším projektom *„již ve stadiu prvotního řešení“* prizýval štátny referát na ochranu pamiatok za účelom *„interního podání vyjádření z jeho hlediska, kdyby z předchozího styku*

106 Nariadenie č. 155/1919 (8380. pres.) o právomoci Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku. Úradné noviny 1, 31. 10. 1919, č. 32–33, s. 14–15.

107 Projektantom architektonickej časti vodného diela a náhradnej výstavby bol Jindřich Merganc (1889–1974), architekt z oddelenia pozemných stavieb vládneho referátu verejných prác.

108 Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (ďalej A PÚ SR), fond Pamiatkové orgány na Slovensku 1919–1951 (ďalej f. PO), Dodatky, inv. č. 770, Ministerstvo veřejných prací, č. 8-3/157/77498-1923, 1. 11. 1923 (ministerstvu školstva a národnej osvety, opis).

byla nutnost toho dána neb přání vysloveno.“[109] Pred Ministerstvom školstva dokonca uvítalo odbornú spoluprácu s pamiatkovým referátom, *„není však účelno, aby se pro příště všechna oznámení o projektech zasílala ke vědomí zmíněného úřadu, nebo aby se jemu ohlašovala každá technická komise v místě konaná“* – vraj postačí informatívne alebo protokolárne vybavenie.[110] Rezortnú inštrukciu na ochranu malebného rázu horských bystrín a prísľub pozývať odborníkov ochrany pamiatok a prírodovedcov k reguláciám zmienili Bratislavské noviny z 12. decembra 1923.[111]

Výstavbu vodného diela Motyčky – Jelenec ukončili a uviedli do prevádzky v júni 1925, stupeň Staré Hory spustili v nasledujúcom roku. Štát ich prenajímal Stredoslovenským elektrárňam, ktoré odtiaľ elektrickú energiu distribuovali cez Banskú Bystricu a Zvolen po oblasť Lučenca.[112]

Finančná podpora elektrifikácie vidieka (1926)

Elektrifikácia štátu v réžii všeužitočných podnikov nenastala v rozsahu očakávanom pri tvorbe zákona z roku 1919. Náklady na privedenie elektrickej energie do vidieckych regiónov a obcí musel znášať elektrárenský podnik; navyše efektivitu často znižoval slabý záujem obyvateľstva o odber, využívanie a uhrádzanie elektrického prúdu.

K zmene situácie mala napomôcť *finančná podpora elektrifikácie vidieka*, ktorú ustanovil zákon č. 139 Zb., vydaný 1. júla 1926. Podľa prvého ustanovenia (§ 1) povolil štátu v období 1927–1931 vynaložiť na tento účel každoročne 10 miliónov Kč. Podpora elektrifikácie mala prihliadať *„v první radě k chudým horským a hospodářsky zaostalým oblastem a ku krajům, ve kterých by se tím docílilo zvýšení zaměstnanosti a produkce zemědělské neb živnostenské“* (§ 2 ods. 3). Dotácie sa poskytovali miestnym elektrárenským družstvám alebo obciam ako stavebné príspevky na nové transformačné stanice, sekundárne rozvodné siete a domové prípojky do výšky 50 % stavebného nákladu; resp. všeužitočným elektrickým

109 Tamže, Ministerstvo veřejných prací, č. 8-3/157/77498/1923, 1. 11. 1923 (vládnemu referátu verejných prác v Bratislave, opis).

110 Tamže, Ministerstvo veřejných prací, č. 8-3/157/77498-1923, 1. 11. 1923 (ministerstvu školstva a národnej osvety, opis).

111 Ochrana malebného rázu horských bystřin. Bratislavské noviny 2, 12. 12. 1923, č. 284, s. 3.

112 Wolf, J.: Vodní energie, s. 504; Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 45.

podnikom ako podpora na výstavbu zariadení privádzajúcich elektrickú energiu – k vidieckym obciam do výšky 50 %, v horských oblastiach až 75 % stavebných nákladov, ak podniky preukázali nemožnosť uskutočnenia stavby bez trvalej hospodárskej ujmy (§ 3).

Zákon o podpore elektrifikácie vidieka podľa svojho zamerania pripravil rezort poľnohospodárstva (*Ministerstvo zemědělství*), keď mandát vykonával nestranícky minister Juraj Slávik (1890–1969), predtým pôsobiaci ako pohronský a košický župan. Jeho ministerstvo tak poskytovalo dotácie, ktoré z hľadiska sústavnej elektrifikácie a technicko-hospodárskej stránky malo dohodnúť s rezortom verejných prác; snáď rozhodujúcejšie vyjadrenie však podávala príslušná poľnohospodárska (*zemedelská*) rada, v Podkarpatskej Rusi do jej zriadenia Civilná správa (§ 2 ods. 2). Tieto obligátne považovali predkladané žiadosti za odôvodnené a odporúčali ich *„vzhľadom na opozdený a len pozvoľna pokračujúci vývoj elektrizácie zemedelského vonkova.“*[113]

Ministerstvo poľnohospodárstva ešte pred vydaním legislatívy v rokoch 1924 a 1925 udeľovalo maloroľníkom podporu na obstaranie techniky, elektromotorov a nimi poháňaných strojov, a podobne elektrárenským družstvám a vidieckym obciam na stavbu sekundárnych sietí a transformačných staníc. Tým sa miestami zvýšil elektrifikačný ruch a záujem o zavedenie elektriny.[114] Novelizácia zákona o finančnej podpore elektrifikácie predpisom č. 112/1928 Zb. potom zmenila sled subvenčného konania a poskytovanie príspevkov a podpôr sa centralizovalo na Ministerstve verejných prác. Národné zhromaždenie zároveň rezolúciou z 28. júna 1928 vyzvalo vládu, nech každoročne v období 1929–1933 zaraďuje do štátneho rozpočtu podporovanie elektrifikácie vidieka vo výške najmenej 30 miliónov Kč,[115] pretože *„dotýká*

113 MV SR, SNA, fond Krajinský úrad v Bratislave, skupina XI – Strojníctvo, elektrotechnika a veci živnostensko-technické (f. KÚ Ba, XI), šk. 6, Zemedelská rada pre Slovensko v Bratislave, č. 12.974/II/33, 15. 9. 1933.

114 Genézu zákona o finančnej podpore elektrifikácie vidieka z ministerstva poľnohospodárstva a námietky rezortu verejných prác, financií a priemyslu, obchodu a živností por. Dufek, P.: Elektrifikace, s. 70–86.

115 Zpráva zemědělského výboru, výboru pro dopravu a veřejné práce a rozpočtového výboru o usnesení senátu Národního shromáždění republiky Československé (tisk sněm. 1579) o vládním návrhu zákona (tisk sen. 599 a 620), kterým se mění některá ustanovení zákona ze dne 1. července 1926, č. 139 Sb. z. a n., o finanční podpoře elektrisace venkova. Poslanecká sněmovna Národního shromáždění 1928, parlamentná tlač 1622,

se všech výrobních vrstev. Jde tu nejen o motory a světlo pro zemědělce, ale jde tu i o živnosti a průmysl a veškeré soukromé domácnosti. Levná energie umožní vznik novým živnostem, zabrání vystěhovalectví, sníží dovoz osvětlovacích a poháněcích prostředků z ciziny, zlepší naši platební bilanci, čímž posílí stát ve všem jeho hospodářském podnikání. Podpora poskytnutá dostane se státu v daních od výrobců mnohonásobně zpět."[116]

Napriek podpore z rozpočtu Ministerstva verejných prác mal ďalší postup elektrifikácie poľnohospodárskeho vidieka rozhodujúco závisieť od finančnej účasti Slovenska v rámci krajinského rozpočtu a uplatňovania jeho vplyvu na všetky súvisiace hospodárske otázky. Programový cieľ uviedol slovenský krajinský prezident Ján Drobný (1881–1948) v prejave na ustanovujúcom zasadnutí krajinského zastupiteľstva 12. januára 1929.[117] Krajinský úrad v konkrétnejšom opatrení z 22. mája 1929 vydal a rozposlal na okresy tlačivá (formuláre) žiadostí o štátnu podporu; okresné úrady ich mali ďalej distribuovať obciam a podľa pokynu ministerstva verejných prác tiež overovať správnosť údajov a úplnosť príloh.[118] Nedostatočný záujem slovenských obcí o udelenie štátnej podpory z každoročne povoľovanej sumy 35 miliónov Kč, ale takisto „*nedbalosť a úzkostlivosť*" okresných úradov pri vybavovaní podaných žiadostí, spôsobili „*výsledok pre Slovensko veľmi smutný*": v polovici roka 1930 sa limity štátnej subvencie úplne vyčerpali na budúce dva roky a z 90 % v neprospech územia Slovenska. Krajinský úrad preto 16. júna 1930 vyzval podriadený aparát okresov, aby rozvinuli vlastnú aktivitu a obce vo svojom obvode upozorňovali na výhody elektrifikácie. Zároveň prikázal nevyžadovať

jún 1928. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=33186 [cit. 10. 2. 2024].

116 Návrh poslanců Bradáče, dra Dolanského, dra Labaje, dra Kramáře, Mlčocha, Windirsche, dra Luschky, Stenzla, Staňka, Dubického, Nejezchleb-Marchy, dra inž. Botto, Adámka, F. Navrátila, Šamalíka a druhů na změnu zákona ze dne 1. července 1926, čís. 139 Sb. z. a n., o finanční podpoře elektrisace venkova. Poslanecká sněmovna Národního shromáždění 1929, parlamentná tlač 1969, 17. 1. 1929. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=33533 [cit. 10. 2. 2024].

117 Zápisnica prvého, ustanovujúceho zasadnutia krajinského zastupiteľstva Slovenskej krajiny dňa 12. januára 1929. Krajinský vestník pre Slovensko 2, 20. 2. 1929, č. 6, s. 140.

118 Opatrenie krajinského úradu v Bratislave zo dňa 22. mája 1929, týkajúce sa vydania tlačív na žiadosti o štátnu podporu pre elektrifikáciu obcí. Krajinský vestník pre Slovensko 2, 20. 6. 1929, č. 18, s. 347–348.

mienku *technického oddelenia* z hľadiska stavebnej časti elektrifikačných projektov,[119] usmernil manipuláciu žiadostí osobitne od inej agendy a najneskôr do 8 dní po prijatí ich overiť, doplniť svojim stanoviskom a postúpiť Zemedelskej rade.[120] Prieskum krajinského úradu o stave elektrifikácie Slovenska, nariadený 18. novembra 1931, nepriniesol priaznivejšie výsledky. Okresné úrady hlásili spektrum dôvodov, ktoré neumožňovali elektrifikovať najmä malé a chudobné obce, vrátane ich neschopnosti znášať finančnú spoluúčasť na stavebných nákladoch.

Koncom vymedzeného obdobia na finančnú podporu elektrifikácie vidieka vyšiel zákon č. 211/1931 Zb., splnomocňujúci vládu prevziať štátnu záruku za pôžičky pre všeužitočné podniky na Slovensku v súhrnnej hodnote 60 miliónov Kč. Popritom Senát Národného zhromaždenia vydal rezolúciu z 19. decembra 1931, ktorou *„vláde sa nakladá, aby žiadosti obcí o pôžičku k prevedeniu elektrizácie obcí boli nadriadenými úradmi čím najrýchlejšie schválené.“* Ministerstvo vnútra postúpilo výzvu krajinským úradom s pokynom neodkladne a s najväčším urýchlením zariaďovať potrebné v medziach platných predpisov.[121] Podľa štatistického údaja z roku 1933 bolo na Slovensku elektrifikovaných 695 miest

119 *Technické oddelenia* ako štátna stavebná služba pôsobili vždy pre viaceré okresy a pokrývaním rozsiahleho územia sa vzďaľovali od vidieka. Počas jestvovania veľkých žúp na Slovensku (1923–1928) vlastne nahradili dovtedajšie *štátne stavebné úrady* a zostali sídliť v 14 mestách (por. nariadenie vlády č. 383/1922 Zb.; vyhláška č. 22/1923 Zb.). Uvedením krajinského zriadenia sa počet technických oddelení zvýšil na 23 (Krajinské noviny pre Slovensko 1, 1. 8. 1928, č. 1, s. 9–10). Projekty elektrifikačných stavieb a zariadení pritom posudzoval a povoľoval výlučne krajinský úrad ako zemská politická správa.

120 Vyhláška krajinského úradu v Bratislave zo dňa 16. júna 1930, o elektrifikácii Slovenska a udeľovaní štátnej subvencie obciam. Krajinský vestník pre Slovensko 3, 1. 7. 1930, č. 19, s. 295–297.

121 Zpráva I. ústavně-právního výboru, II. technicko-dopravního výboru a III. rozpočtového výboru k usnesení poslanecké sněmovny (tisk 668) o vládním návrhu zákona, kterým se zmocňuje vláda republiky Československé, aby převzala státní záruku za zápůjčky všeužitečných elektrických podniků v zemi Slovenské, a kterým se povoluje užíti dílčích dlužních úpisů na tyto zápůjčky vydaných k ukládání nadačních, sirotčích a podobných kapitálů. Senát Národního shromáždění 1931, parlamentná tlač 673, 18. 12. 1931. Dostupné na internete: https://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=43443 [cit. 10. 2. 2024]; takisto MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1455, Ministerstvo vnitra, č. 521/32, 11. 1. 1932; publikácia – Krajinský vestník pre Slovensko 4, 1. 2. 1932, č. 4, s. 55.

a obcí, naproti tomu 2 810 sídlam chýbalo zapojenie na elektrickú sieť.[122]

Obchodné podmienky na pripojovanie obcí podľa žiadosti krajinského úradu v máji 1934 opísali Západoslovenské elektrárne. Výstavbu sekundárnej rozvodnej siete a transformačnej stanice hradili obce do výšky skutočných nákladov, ktoré sa navyšovali o poplatok za každú domovú prípojku vo výške 35 Kč. Neskôr bol v odôvodnených prípadoch znižovaný na 25 Kč. Všeužitočný elektrický podnik nepožadoval, aby samosprávy upisovali jeho akcie.[123] Ministerstvo verejných prác rozhodovalo o udelení štátneho príspevku na elektrifikáciu po predložení právoplatnej zmluvy medzi obcou a všeužitočným podnikom o dodávke elektrického prúdu a súhlasu zriadiť sekundárnu sieť; vyplácalo ich *„podle peněžní pohotovosti“* v splátkach počas stavby a po jej skolaudovaní.[124] Vlastný podiel po odpočítaní štátneho príspevku financovali obce z rozpočtu alebo komunálnej pôžičky. Podmienky pre mnohé malé a chudobné obce zostávali nedostupné a preto upúšťali od elektrifikácie.

V čase po vydaní zákona o finančnej podpore elektrifikácie vidieka začal štátny pamiatkový referát na Slovensku pravidelnejšie dostávať vyhlášky a výmery o stavbách elektrických diel. *Elektrárenská účastinná spoločnosť v Hlohovci* požiadala 3. septembra 1926 o stavebné povolenie a živnostenské schválenie na hlavnú transformačnú stanicu a elektrické vedenie medzi obcami Beregseg (dnes Hlohovec-Šulekovo), Mestečko (Leopoldov) a objektom trestnice – niekdajšej pevnosti z čias osmanských vojen. Akiste preto okresný úrad v Hlohovci prizval pamiatkarov na miestnu komisiu 7. decembra 1926. Zúčastnil sa na nej referent Jan Reichert a *„poněvadž budova transformační stanice nedotýká se v Beregsegu a Městečku (kde jde po obvodě obce) žádných významných budov ani krajiny a u pevnosti Leopoldov jde jako dosavadní vedení z Hlohovce (s použitím jen obyčejných dřevěných sloupů), nevznesl žádných námitek a podepsal společný protokol.“*[125] Konkrétny prípad budovania spínacej

122 Böhm, K.: 40 rokov, s. 96, 97.

123 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 9, Západoslovenské elektrárne, úč. spol., č. 304/34, 25. 5. 1934.

124 Tamže, šk. 6, Ministerstvo veřejných prací, č. 18b-2138/7-33.165/33, 7. 7. 1933.

125 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 1220, Okresný úrad v Hlohovci, č. 10.193/26, 16. 11. 1926 (vyhláška o komisionálnom vyšetrovaní); Ten istý, 15. 2. 1927 (konečné rozhodnutie – živnostensko-policajné schválenie);

a transformačnej stanice bol v skutočnosti vyvolaný odstavením hlohovskej naftovej elektrárne: Riaditeľstvo štátnych dráh Bratislava práve v roku 1926 nariadilo správe zriaďovacej stanice Leopoldov odvolať zmluvu o zásobovaní, stratila teda významného klienta a jej spoločnosť počnúc 30. júlom 1927 pristala na veľkoodberateľský vzťah voči Západoslovenským elektrárňam. Všeužitočný podnik v ďalšom roku vzal hlohovskú elektráreň do 15-ročného prenájmu, po rekonštrukcii ju ponechal ako záložný zdroj, ale napokon od cudzozemského majiteľa odkúpil všetky účastiny za 19 059 780 Kč a pripojil ju ako bežnú výrobňu počnúc 19. augustom 1930.[126]

Elektrifikácia kostolov I.

Agenda zavedenia elektrického prúdu a osvetlenia v sakrálnom objekte prišla na stôl pamiatkového referátu prvýkrát v júni 1930 a pochádzala z rímskokatolíckej farnosti v obci Nemecká Ľupča (dnes Partizánska Ľupča, okr. Liptovský Mikuláš). Svoj kostol v predchádzajúcom období opravovala a v tomto rámci – ako protihodnotu za udelenie subvencie – prepustila štátu časť súboru tabuľových malieb, ktoré tvorili niekdajší oltár Bolestnej Panny Márie.[127] Niektoré ďalšie sochárske diela, zrejme zo skupiny Ukrižovania, ostali „zabudnuté" v kostolnom skladišti a farnosť ich videla ako ďalší predmet na zobchodovanie: „*Chceme zaviesť do kostola elektrické osvetlenie, preto by sme prosili, keby ste nám dali za sochy na elektrické zavedenie zodpovedajúci obnos, teda asi päťtisíc korún. Tiež prosíme sdeliť, ako asi máme viesť v kostole šnúry elektrického vedenia.*"[128] Pamiatkový referát však odmietol dojednávať zakúpenie pre muzeálny účel bez autopsie a sochy podľa snímky jednej z nich ocenil najviac na 500 Kč. Väčšia dilema nastala pri inštrukcii o spôsobe zavedenia elektrického svetla: koncipient Vladimír Wagner (1900–1955) navrhol „*šnúrami* [drôt-

Štátny referát, č. 2277/26, 7. 12. 1926; Ten istý, č. 445/27, 23. 2. 1927 (záznamy na spisovom obale).

126 Sládek, V.: 50 rokov, s. 14, 36, 37, 38–39, 109. Kapitálové prevzatie nariadilo Ministerstvo verejných prác; financovanie poskytla Zemská banka, fil. Bratislava so zárukou Krajiny slovenskej.

127 Glatz, Anton C.: Gotické umenie v zbierkach Slovenskej národnej galérie. Bratislava 1983, s. 68–75, kat. 23/2, 23/3, 23/4.

128 A PÚ SR, f. PO, šk. 72, Partizánska Ľupča, Rím. kat. farský úrad Nemecká Ľupča, č. 189/30, 20. 6. 1930.

mi] *zbytočne neprepĺňať plochu stien a stropu, aby mohli byť prípadne nejakou rímsou alebo podobným vystupujúcim článkom zakryté,*" ale vrchný komisár Jan Hofman to škrtol a opravil na jednoduchšie: *„šnúry podľa možnosti viesť v trubkách."*[129] Spojené elektrárne severozápadného Slovenska doviedli elektrický prúd do Nemeckej Ľupče práve v polovici roka 1930, keď vybudovali pre obec samostatnú odbočku z diaľkového vedenia Ružomberok – Liptovský Mikuláš.[130]

Obdobný zámer vybavovala v septembri 1931 rímskokatolícka farnosť v obci Cerová-Lieskové (okr. Senica). Povolenie žiadala udeliť *„čím skôr vzhľadom k tomu, že práce* [na elektrifikácii] *už značne pokročili a v krátkej dobe bude uvedená sieť do prevozu."*[131] Stavebník – Západoslovenské elektrárne – v roku 1929 vybudoval najprv diaľkové vedenie Nové Mesto nad Váhom – Myjava – Senica – Moravský Svätý Ján s odbočkou do Jablonice a postupne elektrifikoval priľahlé obce;[132] v Cerovej pôvodne rozpočtoval náklad 238 500 Kč, pre ktorý Ministerstvo verejných prác povolilo 30. októbra 1930 stavebný príspevok vo výške 40 %, najviac však v čiastke 95 400 Kč. Krajinský úrad počas kolaudácie zistil skutočné náklady vo výške 132 700 Kč, takže dotáciu alikvotne znížili na 53 080 Kč.[133] Žiadosť farnosti prišla omylom na *Referát ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave*, azda z dôvodu zmienky o patronáte nad kostolom, ktorý vykonával štát (náboženská základina) – hoci pamiatkový referát už dávnejšie požadoval zjednotiť prax, aby všetky stavebné záležitosti dochádzajúce štátnej cirkevnej správe, predkladali na jeho dobrozdanie.[134] Vladimír Wagner

129 Tamže, Štátny referát, č. 1247/30, 24. 6. 1930 (koncept; expedované 26. 1. 1931).

130 MV SR, SNA, f. KÚ BA, adm., šk. 980, Krajinský úrad v Bratislave, č. 197.222/1929-16, 9. 11. 1929 (nariadenie komisionálneho šetrenia na 29. 11. 1929); Ten istý, č. 224.706/1929-16, 17. 12. 1929 (stavebné a živnostensko-právne povolenie); Ten istý, č. 132.054/1930-15, 8. 9. 1930 (prevádzkové povolenie); por. Samec Š.: Päťdesiat rokov, s. 58.

131 A PÚ SR, f. PO, šk. 19, Cerová-Lieskové, Rím. kat. cirkevná obec Cerová-Lieskové, č. 162/31, 19. 9. 1931. Vykonanie elektrifikácie hlásil miestny notársky úrad 30. 11. 1931, por. MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1455, Notársky úrad Cerová-Lieskové, č. 2.242/31.

132 Sládek, V.: 50 rokov, s. 38, 153.

133 MV SR, SNA, KÚ Ba, XI, šk. 9, Ministerstvo veřejných prací, č. 18b-2658/71.004/32, 30. 12. 1933 (opis).

134 NA, f. MŠ, šk. 3132, Štátny referát, č. 1404/23, 25. 6. 1923; por. Kowalski, T.: Vládny komisariát na ochranu pamiatok, s. 12–13.

skoncipoval strohé vzatie elektrifikačnej veci na vedomie, ktoré však Jan Hofman doplnil upozornením, aby *„neboli viditeľné drôty a aby sa nepoškodili prípadné maľby, štuky a oltáre.“*[135]

Šetrenie prírodných a krajinných krás I.

Postupujúca elektrifikácia a diela zriaďované všeužitočnými elektrickými podnikmi v česko-slovenskom štáte sa nevyhnutne dotýkali obrazu územia, jeho prírodných a krajinných krás, historických pamiatok a umeleckých stavieb. Pribúdajúce konflikty zastupuje kauza primárneho vedenia Golčův Jeníkov – Čáslav, ktoré *Elektrárenský svaz středolabských okresů, s. r. o., Kolín* smeroval naprieč hradiskom (hrádkom) pri obci Vodranty, a ako *„nejhrubší způsob ohrožení důležité historické památky“* to namietal Štátny pamiatkový úrad pre Čechy a *Štátny archeologický ústav*. Ich požiadavku z 21. mája 1926 na okamžité zastavenie výstavby napokon v júni 1928 uznalo ministerstvo verejných prác, keď nariadilo premiestniť medzičasom skolaudované vedenie, ak bude prekážať budúcemu archeologickému výskumu alebo ak nastane potreba rekonštrukcie.[136] Ďalšie prípady nezohľadňovania ochrany pamiatok v projektoch elektrifikácie z Čiech a Moravy, navyše dotýkajúce sa nehnuteľností ponechávaných vlastníkom po uskutočnení pozemkovej reformy,[137] donútili ministerstvo školstva začiatkom februára 1932 upozorniť rezort verejných prác a žiadať nápravu nevyhovujúcej praxe. Technický rezort nadväzne vydal pre elektrické podniky inštrukciu zo 16. apríla 1932, ukladajúcu vyznačovať *„objekty pamiatkovo cenné“* do plánov elektrických vedení. Úvodom poukázal na „ochranárske“ ustanovenie § 8 ods. 5 elektrifikačného zákona, určujúce v prevádzaní elektrického vedenia brať zreteľ na krajinné a prírodné krásy, historické pamiatky a umelecké stavby. Kritizoval absenciu označovania týchto objektov, keď projekty uvádzajú

135 A PÚ SR, f. PO, šk. 19, Cerová-Lieskové, Štátny referát, č. 2451/31, 2. 12. 1931 (koncept).

136 Rozhodnutí ministerstva veřejných prací ze dne 15. června 1928, č. j. 26a-45/55-34.513/28. Zprávy veřejné služby technické, 15. 1. 1929, roč. 11, č. 2, s. 53–55.

137 Zákon č. 215/1919 Sb., o zabrání velkého majetku pozemkového; Zákon č. 81/1920 Sb., kterým se vydávají ustanovení o přídělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr k přidělené půdě (Zákon přídělový). Bližšie k vzťahu pozemkovej reformy a ochrany pamiatok Uhlíková, K.: Zdeněk Wirth, s. 86–88; Tá istá: Historická šlechtická sídla a první pozemková reforma. Zprávy památkové péče 78, 2018, č. 5, s. 431–444.

len parcelné čísla, *„takže plány nejsou dostatečně informativní pro účel ochrany památek."* V merite prikázal elektrickým podnikom, aby *„v plánech připojovaných k žádostem za schválení náležitě vyznačili objekty památkově cenné, zejména zámecké parky a jiné sady, bez výjimky však nemovitosti, jež byly velkostatkům ponechány podle § 20 přídělového zákona (za podmínek omezujících v zájmu veřejném dispoziční právo majitele s nemovitostí) tak, aby bylo možno pouhým nahlédnutím při vyložení plánu zjistiti, je-li při řešení elektrizačního projektu dotčena ochrana památek. Na tyto okolnosti budiž též upozorněn zemský úřad v žádosti za schválení díla."* Výnos Ministerstva verejných prác dostali hlavní adresáti a na vedomie krajinské úrady, Štátny pozemkový úrad a Ministerstvo školstva, odkiaľ sa ďalej poskytol pamiatkovým úradom.[138]

V reakcii na inštrukciu sa niektoré všeužitočné elektrické podniky pýtali svojho ministerstva, ako sa možno informovať o objektoch pamiatkovo cenných. Odpoveď prišla po vyjadrení Ministerstva školstva a vlastne sa viazala iba na územie Čiech. Historické a umelecké pamiatky podľa politických okresov evidujú súpisy, ktoré vydáva Archeologická komisia pri Českej akadémii vied a umení,[139] ale súpisy prírodných pamiatok ako súčastí ponechaného pozemkového majetku nie sú dokončené. Ochranársky záujem pri plánoch elektrifikácie sa dotýkal najmä historických a umeleckých pamiatok, z prírodných potom zámockých parkov, zverníc, stromoradí (alejí) a stromov s význačnými rozmermi, vekom alebo pamätnosťou – *„může tedy všeužitečný podnik zjistiti již sám při pochůzce, jsou-li podobné objekty v trati, jíž má býti projektována elektrovodná síť. Pokud jde o nemovitosti, zasluhující ochrany podle § 20 přídělového zákona, podá zprávu každý velkostatek o stromech význačných, popřípadě nejbližší správa školy neb lesní úřad, ač celkem může cenu památkovou neb estetickou posouditi a poznati i každý orgán elektrických podniků."* V prípade *bezradnosti* možno údaje získať od príslušného pamiatkového úradu v Prahe, Brne a v Bratislave.[140]

138 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 1886, taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-579/10.711/32, 16. 4. 1932 (opis); Ministerstvo školství a národní osvěty, č. 52.971/32-V/1, 28. 4. 1932.

139 K tomu bližšie Marešová, Jana: Soupisy památek pod taktovkou Archeologické komise. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 30, 2020, s. 109–124.

140 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 1995, taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-579-5/12.355/33, 25. 2. 1933 (opis); Ministerstvo školství a národní osvěty, č. 28.914/33-V/1, 14. 3. 1933.

Štátny pamiatkový referát na Slovensku 29. marca 1933 potvrdil Ministerstvu školstva predchádzajúci výnos a zoširoka osvetľoval, ako „*přísný dozor v této věci jest nad jiné potřebný*“:

„*Hlavní závadou je, že orgánové elektráren neprojevují dle zdejších zkušeností zhola žádný vlastní zájem a smysl pro památky a proto nevyvinují při projektování žádnou iniciativu na ochranu památek. Chystané trasy anebo předložené projekty vždy jsou vytyčeny výhradně podle praktických potřeb technických a úsporných. Vede se houževnatá polemika o každý přespočetný sloup anebo o každý – třeba i menší lom vedeného proudovodu. Za těchto okolností obyčejně bývá jednání velmi obtížné. Často otázka ochrany estetického zájmu jest odvislá od řady drobných ústupků, které ve svém souhrnu mohou značně projekt zlepšiti. Když však správa elektrárny tvrdošíjně debatuje o každou podrobnost, potom je velmi těžko uhájit např. prostředně starý strom v pěkné aleji, když z pohodlí, aby projekt zůstal, jak je, dokazuje se nikoliv největší stáří stromu, jeho částečné vydoutnání, že to nebude velmi vidět atd.*“ Likvidáciu alejí vo všeobecnosti sprevádzali typické výhrady proti starým topoľom, z ktorých sa vraj odlamujú vetvy a preto ich treba odstraňovať. Vyrúbania asi 300-ročného duba v blízkosti Horského parku v Bratislave, azda najstaršieho exemplára v okolí mesta, označil za „*příklad až neuvěřitelné lhostejnosti k nejcennější vegetaci.* [...] *Dodatečné zdejší námitky neměli úspěchu, protože* [Západoslovenská] *elektrárna se dovolávala na lesní správu a zase naopak. Hlavní příčina byla v tom, že prostě nebyl vůbec žádný zájem o tento jedinečně krásný strom.*“ Ostatný prípad uviedol pamiatkový referát ako vedomý postup proti zákonu: „*Středoslovenská elektrárna při vedení údolím hnileckým pod jeskyní Dobšinskou bez povolení dokonce i stavebního postavila transformátor na nejnápadnější místo. Zdejší úřad s ohledem na nynější poměry za zboření nemohl žádat, protože podle vší pravděpodobnosti úřady by věc neschválili. Tak elektrárna provedla bez kontroly svůj úmysl a měla riziko nějakých 100 Kč pokuty.*“ Takéto situácie mali podľa pamiatkového referátu podnietiť úvahu, aby sa zvýšením úrovne vo veciach estetiky zaoberali rovnako technické školy a odborné kurzy pre elektrotechnikov.[141]

Sťažnosť postúpilo Ministerstvo školstva na rezort verejných prác, odkiaľ si zase vyžiadali objasnenie od Krajinského úradu v Bratislave. Podľa neho vyrúbanie duba nastalo ešte v zime 1928 pri výstavbe diaľkového vedenia Bratislava (Patrónka) – Stupava,[142] keď strom podľa svojho bezlistého výzoru pôsobil ako chorý,

141 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 1995, Štátny referát, č. 614/33, 29. 3. 1933.

142 Sládek, V.: 50 rokov, s. 38. Vedenie umožnilo elektrifikovať obec Stupava (okr. Malacky), dovtedy neúspešne vykonávanú lokálnym podnikom.

vyschnutý a nevýznamný: *„Z celej koruny ostala len postranná vetva, kým hlavný peň vraj bol urazený. Táto jediná vetva mierila priamo do vedenia.“* Jeho trasa smerujúca popri zakladanej ulici bola dojednaná s mestským úradom z hľadiska stavebnej regulácie. Ani zástupca mesta počas obhliadky neupozornil na pamätnosť duba, lebo nestál na žiadnom význačnom mieste, neprimykal sa k lesu a v jeho okolí sa vyskytovalo viac bezvýznamných stromov: *„Elektrárne prehlasujú, že v tomto prípade nemali ani potuchy o vzácnosti tohto stromu.“*[143]

Elektrické vedenie v Hnileckej doline zriadili Stredoslovenské elektrárne v roku 1932 hlavne pre účely budovania železnice Červená Skala – Margecany.[144] Podľa nich sa nemohlo postaviť na inom mieste z technických dôvodov, pretože lesné svahy po oboch stranách údolia sú neprístupné a vždy by museli byť odstránené stromy prekážajúce vyťahovaniu stĺpov. Transformačnú stanicu osadili v blízkosti reštaurácie patriacej k Dobšinskej ľadovej jaskyni, kde nemôže v budúcnosti prekážať rozšíreniu týchto objektov. Stavebné miesto zvolili takisto s ohľadom na projektovanú železnicu a cestnú magistrálu. Mladé stromy v blízkosti postaveného vedenia mali v krátkej dobe vyrásť a prekryť železné stĺpy: *„v dôsledku nebudú malebnosti kraja na závadu.* [...] *Na druhej strane je ale aj v záujmu turistiky a cudzineckého ruchu, aby kraj, v ktorom uvedené vedenie stojí, umožnením elektrifikácie bol uvedený na vyššiu kultúrnu úroveň. V danom prípade nebolo iné vhodnejšie riešenie možné a preto bolo treba projekt podľa návrhu podniku povoliť.“* Stavebné konanie na elektrickú prípojku pre ľadovú jaskyňu viedol krajinský úrad, nariaďujúci miestne šetrenie na 10. augusta 1932 s dodatočným preložením na 26. augusta 1932.[145] Podľa poštových návratiek vyvrátil tvrdenie pamiatkového referátu o neprizvaní na konanie, navyše o odročení *„bol prednosta referátu okrem toho aj príležitostne vo vlaku vedúcim jednania v prítomnosti prednostu oddelenia krajinského úradu pre sústavnú elektrifikáciu ústne informovaný.“* V dobe stavebného konania už

143 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2054, Krajinský úrad v Bratislave, č. 108.767/12/33, 29. 4. 1933 (opis).

144 Nová železničná trať Červená Skala – Margecany ako súčasť tzv. stredoslovenskej transverzály patrila do stavebného a investičného programu na štátne útraty v rokoch 1921–1925, ktorý vymedzil zákon č. 235/1920 Zb. Skutočná výstavba začala 31. mája 1931, najzložitejší úsek Telgárt – Dobšinská Ľadová Jaskyňa odovzdali do prevádzky 28. septembra 1934.

145 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 2282, Krajinský úrad v Bratislave, č. 130.681/12/32, 16. 7. 1932.

transformačná stanica bola vybudovaná (zriadená) bez povolenia krajinského úradu: „*Táto neprístojnosť bola zástupcom elektrárne na mieste samom vedúcim jednania hneď vytknutá. Keď prítomný zástupca referátu na ochranu pamiatok, radca osvetovej služby Dr. Hofman pri jednaní proti tomuto stavu veci rozčúlene protestoval* [!]*, bol vedúcim jednania upozornený, že môže žiadať, aby stavba bola odstránená a krajinský úrad potom žiadne dodatočné stavebné povolenie nevydá, alebo povolí stavbu len ako provizórium. Menovaný túto ponuku neprijal a dal sám písomné prehlásenie, že z hospodárskych dôvodov zrúcanie stavby nežiada, proti pokračovaniu elektrární protestuje a vyhradzuje si vlastný úradný postup vo veci.*[146] [...] *Svoj rozklad proti stavbe vedenia podal referát na ochranu pamiatok elektrárňam len dopisom zo dňa 3. novembra 1932, teda v dobe, keď vedenie už bolo postavené.*“[147]

Prípojku elektrického vedenia z Hnileckého údolia k Dobšinskej ľadovej jaskyni navrhli Stredoslovenské elektrárne 7. júla 1932. Krajinský úrad prizýval ku konaniu Štátny referát na ochranu pamiatok a stavbu povolil 13. septembra 1932.[148] Po uplynutí roka sa „*príslušný konzument na prevedenie stavieb včas nerozhodol, ich uskutočnenie je ale žiaduce v záujme verejnom.*“ Preto Stredoslovenské elektrárne 5. septembra 1933 požiadali o predĺženie platnosti povolenia na dobu do konca septembra 1934.[149] Hneď v ďalšom mesiaci žiadali vydanie prevádzkového povolenia, ktorému predchádzalo miestne

146 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, Zápisnica napísaná dňa 26. a 27. 8. 1932: „*Zástupca štátneho referátu na ochranu pamiatok konštatuje, že bez povolenia postavená transformačná stanica nie je na mieste esteticky vhodnom, lebo je v strede doliny a mala by byť na obvode. Zborenie objektu nežiada z dôvodov hospodárskych, ktoré v terajšej dobe sú tým viac citeľné. Protestuje však proti pokračovaniu elektrární a vyhradzuje si vlastný úradný postup ohľadom vyšetrenia veci. Dr. Jan Hofman, 27. VIII.* [19]*32.*“

147 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2054, Krajinský úrad v Bratislave, č. 108.767/12/33, 29. 4. 1933 (opis; podľa našej verifikácie tam uvedené termíny konaní a čísla spisov sú chybné).

148 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 2282, Krajinský úrad v Bratislave, č. 161.581/12/32, 13. 9. 1932, s. 8: „*Poznamenáva sa, že pri miestnom šetrení bolo zistené, že transformačná stanica pre Ľadovú jaskyňu v Dobšinej bola už bez úradného povolenia vybudovaná. Zástupca štát. referátu pre ochranu pamiatok dal síce k tejto stavbe pri miestnom šetrení dodatočný súhlas, vytýkal ale, že stanica nie je na mieste esteticky vhodnom, lebo je v strede doliny a mala byť niekde na obvode. Krajinský úrad musí preto vytýkať, že k stavbe transformačnej stanice bolo pristúpené pred právoplatnosťou stavebného povolenia.*“

149 Tamže, Stredoslovenské elektrárne, úč. spol., 5. 9. 1933; taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 6, Krajinský úrad v Bratislave, č. 231.447/12/33, 18. 9. 1933 (koncept a čistopis).

šetrenie zo 14. novembra 1933, na ktoré krajinský úrad opäť prizýval pamiatkový referát.[150] Skutočná realizácia vedenia sa oproti stavebnému projektu navýšila v rozsahu 5 podperných stĺpov.

Ministerstvo verejných prác na základe prípadu z okolia Dobšinskej jaskyne – *„místa z hlediska ochrany přírodních a krajinných krás zvlášť významného“* – výnosom z 29. mája 1933 znovu pripomenulo elektrickým podnikom rovnaké opatrenie spred piatich rokov. Vtedy zistené situácie z praxe viedli rezort k bezpodmienečnej požiadavke dodržiavať elektrifikačný zákon a vládne nariadenia platné v tomto odbore – v ministerstve *„bude ve všech případech, kde elektrické dílo bude postaveno dříve než bude podniku uděleno právoplatné schválení nebo kde bude dokonce uvedeno před schválením do provozu, zaváděno proti odpovědným úředníkům podniků trestní řízení podle předpisů živnostenského řádu (zákona).“* Pre všetky podobné prípady zopakovalo hrozbu trestného konania, eventuálne i nariadenia odstrániť nepovolenú elektrifikačnú stavbu na útraty všeužitočného podniku.[151]

Kráľova Lehota – Penzión Štróbl

Koncom marca 1933 dostal slovenský krajinský prezident sťažnosť, ktorou pani Alojzia Štróblová (1876–1964) namietala proti nevybudovaniu elektrickej prípojky k jej rodinnému penziónu – ktorý postavil v lesnom prostredí na pomedzí chotárov liptovských obcí Porúbka, Kráľová Lehota a Hybe jej nebohý manžel, významný maďarský sochár Alojz Štróbl (1856–1926).[152] Majiteľka penziónu (letohrádku) ako vdova sa naďalej tešila každoročným návštevám osobností politického, hospodárskeho a kultúrneho života z tuzem-

150 Tamže, f. KÚ Ba, XI, šk. 6, Krajinský úrad v Bratislave, č. 270.662/12/33, 19. 10. 1933 (vyhláška); Ten istý, č. 299.551/1933-12, 2. 12. 1933 (prevádzkové povolenie).

151 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2054, taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-2195/1/32.008/33, 29. 5. 1933 (opis).

152 Alojz Štróbl, riaditeľ majstrovskej školy sochárstva na Vysokej škole výtvarných umení v Budapešti, ešte v auguste 1893 odkúpil svoj rodný dom s pozemkami, ktoré dovtedy patrili lesnému eráru, a zriadil tam letné sídlo. Pôvodné stavby v roku 1906 nahradila romantická vila s ateliérom, od roku 1912 doplnená hosťovskými izbami. V kúpno-predajnej zmluve sa zaviazal dávať svojim žiakom prázdninové hodiny v tomto prostredí; por. Alojz Stróbl (1856–1926). Ed. Beňová, Katarína. Liptovský Mikuláš 2006, s. 14–17.

ska i zahraničia.[153] Najbližším susedným obciam pritom Spojené elektrárne severozápadného Slovenska zaviedli prúd už v roku 1929.[154] Dodatočné pripojenie penziónu k elektrickej sieti vraj podmieňovali uhradením jednorazového príspevku 6 tisíc Kč, ktorý po intervencii okresného úradu v Liptovskom Mikuláši zvýšili na dvojnásobok, čím sa mali pokryť stavebné náklady k miestu vzdialenému od jestvujúceho vedenia.[155] Spojené elektrárne po výzve krajinského úradu označili ako jadro problému záujem pripojiť susedný dom č. 5, ktorého vlastník Schlesinger dovtedy odoberal prúd z píly v obci Porúbka. Tieto dodávky sa obmedzovali a aktuálne celkom ustali – preto *„sa spojil s pani A. Štróblovou, ktorá vidiac poľahčenie pripojenia jej penzionátu, nemeškajúc sa veci chopila s ponosou na krajinský úrad a predložila dáta sdelené Schlesingerom, ktoré však nezodpovedajú pravde.“*[156] Okresný úrad zase potvrdil stavbu prípojky, ktorú mali ukončiť do 15. júna 1933,[157] hoci napokon sa tak stalo iba nasledujúci mesiac.[158] Podľa elektrární aj okresného úradu predchádzajúce komplikácie vznikli z nezahrnutia lokality penziónu do projektov elektrifikácie vedľajších obcí – situovanie v katastrálnom území Hybe vylučovalo riešenie pri zavádzaní elektriny v bližšie položenej Kráľovej Lehote.

Zvolen – dom Kolomana Ippera

Stredoslovenské elektrárne v októbri 1933 pristúpili k rekonštrukcii elektrickej siete v južnej časti zvolenského Námestia slobody. Projekt spočíval v zriadení novej odbočky, ktorá vychádzala z transformačnej stanice a napájala miestnu rozvodnú sieť a verejné osvetlenie – pričom sa ukončovala vonkajšími koncovkami (káblovými hlavami) na dome č. 24. Pojednávanie, zvolané krajinským úradom na 13. november 1933,[159] kvôli zistenej nesprávnosti a vzájomnému rozporu podkladov odročili na 24. novembra 1933. Tentoraz výhrady voči projektu uplatnil majiteľ označeného

153 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Vdv. Alojzia Stroblová, Kráľová Lehota, 27. 3. 1933.

154 Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 122.

155 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1855, Krajinský úrad v Bratislave, č. 89.549/12/33, 11. 4. 1933 (koncept s podpisom krajinského prezidenta). Pre porovnanie, obec Kráľová Lehota dotovala prípojky do výšky najviac 300 Kč.

156 Tamže, Spojené elektrárne severozápadného Slovenska, úč. spol., 2. 5. 1933.

157 Tamže, Okresný úrad v Liptovskom Sv. Mikuláši, č. 6.060/33, 25. 5. 1933.

158 Tamže, Notársky úrad v Malužinej, č. 1.213/33, 11. 7. 1933.

159 Tamže, šk. 2747, Krajinský úrad v Bratislave, č. 270.763/12/33, 19. 10. 1933.

domu, výrobca bryndze Koloman Ipper (1875–1942). Novú požiadavku na zriadenie užívacieho práva a úradný odhad znehodnotenia domu predložili elektrárne 4. decembra a krajinský úrad ju prerokoval 22. decembra 1933.[160] Ipper podľa zápisnice nechcel *„dobrovoľne povoliť umiestnenie elektrického zariadenia na svojom dome,* [...] *pretože tým bude pošpatený a znehodnotený. Keď by ale užívacie právo bolo úradom povolené, žiada primerané odškodné.“*[161]

Krajinský úrad v stavebnom povolení zo 16. januára 1934 vyjadrenie zamietol, pretože navrhnutý spôsob rekonštrukcie bol najhospodárnejší a najvýhodnejší, nakoľko hlavné káblové vedenie vyúsťovalo do námestia práve pred domom Ippera a takéto umiestnenie určil mestský stavebný úrad. Technicko-komisionálna pochôdzka nezistila na dome *„po pevnostnej stránke žiadne závady, aby nezniesol vertikálne káblové vývody.“*[162] Koloman Ipper takisto v odvolaní protestoval, aby rekonštrukcia miestnej elektrickej siete zasiahla jeho dom – *„již je starý, provedením potřebných prac značně oslabuje a sousední dům je k tomuto účelu mnoho způsobilejší.“* Rovnako podnájomník, prevádzkujúci v dome lekáreň sa ohradzoval proti znehodnocovaniu; cena vôbec značne poklesne následkom zriadenia užívacieho práva v prospech elektrárenského podniku. *„Nemůže býti sporné, že Středoslovenské elektrárně jsou povinné mně přiměřené odškodné platiti a předtím než by obnos odškodného byl oboustranně a právoplatně ustálený, nemají právo rekonstrukci provésti už i proto ne, jelikož je rekonstrukce ne nutná a ani v tom pádě ne, jestli by jejich žádost zákonitý podklad měla a nevyhnutelně by potřebné bylo rekonstrukci na mém domě provésti.“* Ministerstvo verejných prác žiadal rozhodnúť o výške odškodného ešte pred uskutočnením projektu, hoci *„pravděpodobné jest, že při ustálení elektrárně odstoupí od toho, aby rekonstrukce byla na mém domě provedena. My občané nejen povinnosti máme, ale máme i práva a nikdo nemůže zazlívati, když občan svoje práva použije a žádá to, co mu podle zákona patří.“*[163] Stredoslovenské elektrárne v podrobnom vyjadrení k odvolaniu uviedli Ipperovu požiadavku na odškodné vo výške 20 tisíc Kč.

160 Tamže, Stredoslovenské elektrárne, úč. spol., 4. 12. 1933; Krajinský úrad v Bratislave, č. 319.949/12/33, 5. 12. 1933.

161 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, zápisnica napísaná 22. 12. 1933.

162 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, č. 7.797/12/34, 16. 1. 1934 (živnostensko-policajné a stavebné povolenie).

163 Tamže, Koloman Ipper, odvolanie, bez dátumu (Krajinský úrad v Bratislave, ev. č. 41.609/34, došlo 12. 2. 1934).

Ministerstvo verejných prác nevyhovelo odvolaniu z dôvodov napĺňania úloh všeužitočných elektrických podnikov so zreteľom na účelnosť, hospodárnosť a tiež verejnú bezpečnosť. Ich zachovávanie overuje schvaľovací úrad a „*soukromým stranám nepřísluší na toto posouzení žádná ingerence.*" Vlastník pozemku alebo stavby sa môže brániť povinnosti trpieť užívacie práva (§ 7 elektrifikačného zákona) len v prípade zriaďovania v záujme podniku nemajúceho priznané výhody všeužitočnosti. Námietku ohľadom slabej statiky domu pokladalo ministerstvo za vyvrátenú na základe posúdenia štátnym technickým znalcom. Zákon neposkytoval oporu na sňatie elektrárenského užívacieho práva z jedného domu a jeho uvalenie na iný dom. Podnik je zároveň povinný nahradiť vytýkané znehodnotenie ako vzniknutú majetkovú ujmu; o tom rozhoduje schvaľovací úrad po návrhu zaťaženého spolu s povolením užívacích práv podľa § 15 elektrifikačného zákona. „*Odvolatel takový návrh však nepodal a neměl proto zemský úřad důvodu, aby se zabýval otázkou odškodného.*" Nárok zamietnutý v správnom konaní možno v lehote jedného roka uplatniť na súde; odškodnenie jednorazové alebo v ročnej rente však nie je podmienkou pre živnostensko-právne schválenie (stavebné povolenie) elektrického diela a prepožičanie užívacích práv na jeho prospech.[164]

Transformačné stanice a rozvodne

Západoslovenské elektrárne v roku 1934 stavali transformačnú stanicu a 620-metrovú prípojku sekundárneho vedenia pre zásobovanie nového mlyna v obci Čeklís (dnes Bernolákovo). Trasa prechádzala okrajom kaštieľskej zvernice. Štátny pamiatkový referát síce nebol úradne prizvaný na komisionálnu obhliadku 22. júna 1934, ale zúčastnil sa jej na ústnu žiadosť riaditeľstva elektrární – akiste pamätajúceho kauzu duba v okolí Horského parku. Nadväzne prednosta referátu Jan Hofman potvrdil vhodnosť projektu z hľadiska ochrany pamiatok.[165] Krajinský úrad vydal živnostensko-policajné a stavebné povolenie 25. augusta 1934, prevádzku skolaudovaného diela povolil 21. septembra 1934.[166] (Obr. 2)

164 Tamže, Ministerstvo veřejných prací, č. 26a-3138/23.712/34, 28. 4. 1934. Ipperov dom už nejestvuje, koncom päťdesiatych rokov na jeho mieste postavili administratívnu budovu pošty Zvolen 1.

165 A PÚ SR, f. PO, šk. 13, Bernolákovo, Štátny referát, č. 1519/34, 18. 7. 1934.

166 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 10, Krajinský úrad v Bratislave, č. 220.608/1934-12, 25. 8. 1934; Ten istý, č. 253.161/1934-12, 21. 9. 1934.

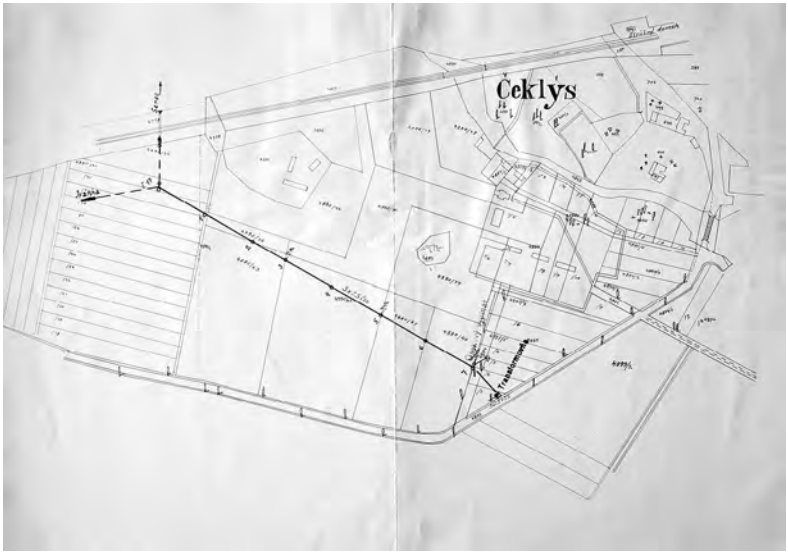

Obr. 2 Bernolákovo (Čeklís), plán prípojky sekundárneho vedenia a transformačnej stanice pre nový mlyn

Rovnaký úrad v tom istom roku dostal žiadosť Stredoslovenských elektrární o povolenie ohradiť pozemok pri rozvodni v Leviciach[167] železným plotom a v mieste ju prerokoval 6. apríla 1934.[168] Firma *Schoeller a spol.*, vlastniaca levický veľkostatok, mlyn a zrúcaninu tamojšieho hradu, upozornila na „*zainteresovanosť pamiatkového úradu z ohľadu na blízkosť zámku.*“[169] Jeho aktuálnu obnovu usmerňoval komisár Václav Mencl (1905–1978), obhliadku vykonal prvýkrát 23. februára 1933,[170] neskôr spracoval tiež subvenčné návrhy pre Ministerstvo školstva a národnej osvety. Vedúci konania, starosta mesta, hlavný mestský geome-

167 Samotnú rozvodňu uviedli do prevádzky koncom roku 1931 ako článok diaľkového vedenia (Zvolen –) Šášovské Podhradie – Levice – Pohronský Ruskov (vtedy Oroszka); por. Sládek, V.: 50 rokov, s. 47. Povoľovanie úseku Nová Baňa – Levice patrilo k prvej elektrifikačnej agende v rámci krajinského úradu: technicko-administratívnu pochôdzku, vyvlastňovacie pokračovanie a komisionálne jednanie zvolali na 26. október 1928; por. Krajinské noviny pre Slovensko 1, 1. 10. 1928, č. 5, s. 81–82.

168 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 2747, taktiež f. KÚ Ba, XI, šk. 14, Krajinský úrad v Bratislave, č. 76.917/12/34, 21. 3. 1934.

169 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, zápisnica ad 76.917/12/34, 6. 4. 1934.

170 A PÚ SR, f. PO, šk. 53, Levice, Štátny referát, č. 1921/32, 17. 2. 1933.

ter, notársky tajomník a Mencl nadväzne na elektrárenské pojednávanie spísali dodatočnú zápisnicu z 9. apríla 1934: *„Zástupca štátneho referátu na ochranu pamiatok žiada, aby pri potoku Podlužanka, pozdĺž pozemku Stredoslovenských elektrární, bol ponechaný chodník, ktorý tam už dávno jestvuje, z ktorého je dobrý výhľad na levický hrad. Žiada, aby Stredoslovenské elektrárne plot pozdĺž potoka postavili vo vzdialenosti asi 2 metrov od brehu. Zástupcovia Levíc vypracujú v tomto smere regulačnú skicu a záležitosť s elektrárňami v horeuvedenom zmysle prejednajú.“*[171] Mesto teda použilo mienku a dobrozdanie pamiatkarov na presadenie úplného oplotenia, pokým vodné družstvo pre úpravu Podlužanky a k nej sa pripájajúceho Pereca trvalo na zachovaní voľnej prístupnosti k brehom. Požiadavku štátneho pamiatkového referátu premietol krajinský úrad do stavebného povolenia.[172] Dohotovené oplotenie kolaudovali 19. decembra 1935.[173] (Obr. 3–4)

Nová etapa výstavby spínacej stanice (rozvodne) neďaleko Levického hradu začala projektom samostatnej budovy s bytmi pre vedúceho rozvodne a vodiča – manipulanta. Krajinský úrad tentoraz prizval štátny pamiatkový referát k miestnemu šetreniu, ktoré vyhlásil na 26. júna 1936.[174] Podanie vybavoval komisár Vladimír Wagner a určite nepoznal minulý priebeh – vlastne mu neprikladal dôležitosť: *„Stanovisko ohľadne chránenia prírody a prírodných pamiatok v obvode stavby“* mal poskytnúť riaditeľ Štátneho banského múzea v Banskej Štiavnici a okresný konzervátor František Fiala (1903–1990), i keď *„cestovné trovy na komisiu nemôžu byť hradené.“* Pamiatkový orgán ešte pred koncom mesiaca uzavrel vec poznámkou: *„Ide o južné Pohronie, nedotýka sa chránených území pri Kameníne a Kamenici.“*[175]

171 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 2747, Dodatočná zápisnica, 9. 4. 1934.

172 Tamže a taktiež SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 14, Krajinský úrad v Bratislave, č. 97.024/1934-12, 11. 4. 1934 (živnostensko-policajné a stavebné povolenie).

173 SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 3281, Krajinský úrad v Bratislave, č. 360.096/35-12, 10. 12. 1935.

174 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2652, taktiež SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 3281: Krajinský úrad v Bratislave, č. 181.375/1936-12, 8. 6. 1936; por. Sládek, V.: 50 rokov, s. 47.

175 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2652, Štátny referát, č. 1875/36, 24. 6. 1936; Tamže, inv. č. 2664: Štátny referát, č. 2079/36 (evid. 30. 6. 1936), poznámka na spisovom obale.

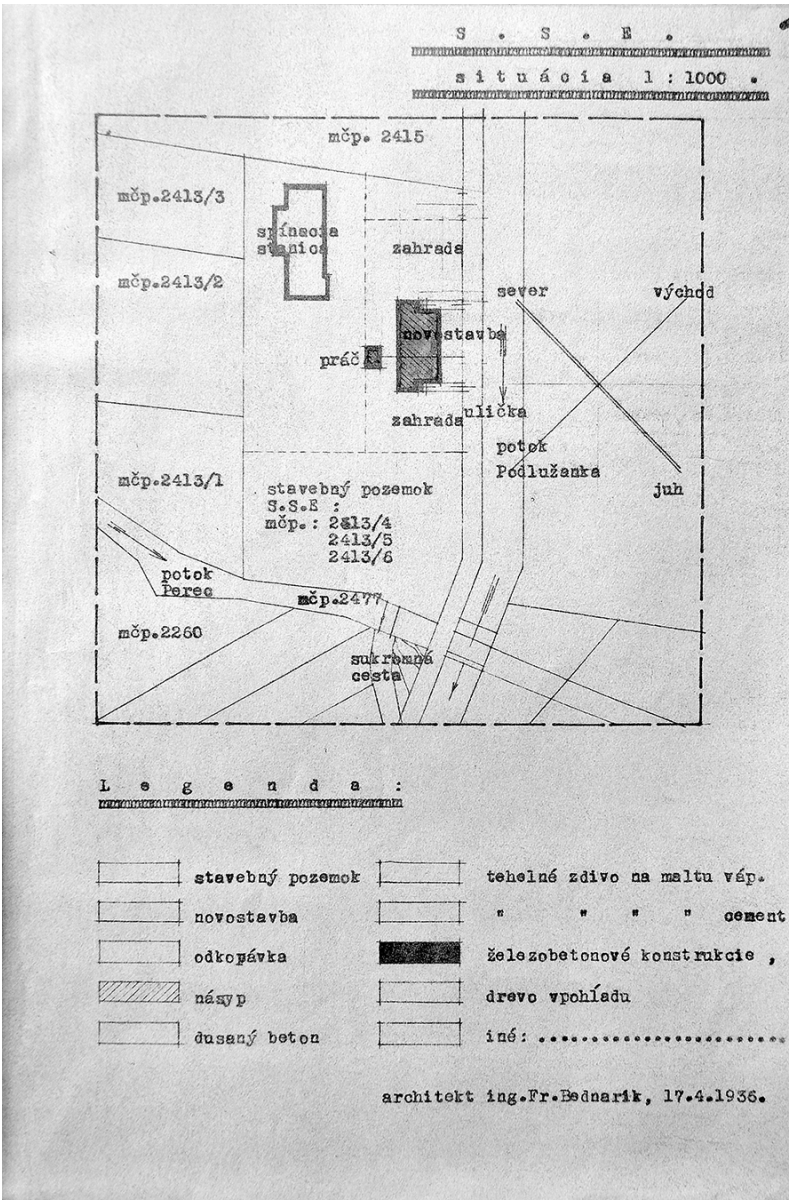

Obr. 3 Levice, plán novostavby obytnej budovy pri spínacej stanici (rozvodni) neďaleko Levického hradu, celková situácia, architekt František Bednárik

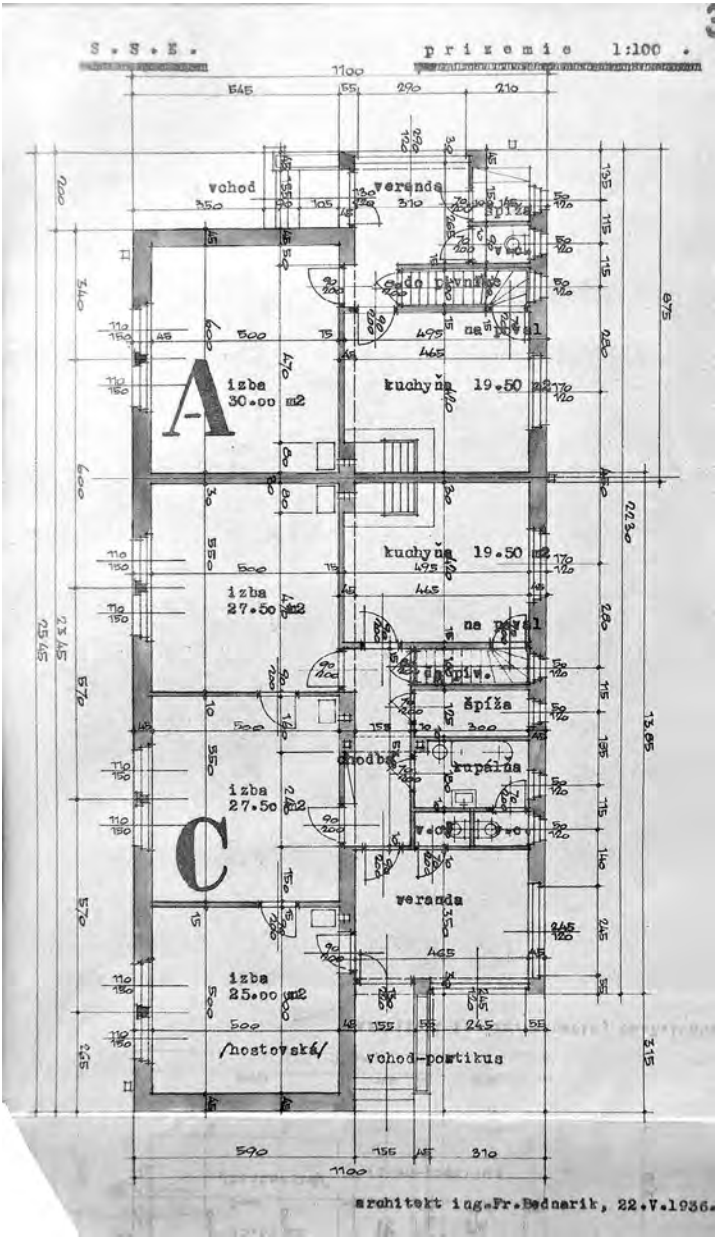

Obr. 4 Levice, plán novostavby obytnej budovy pri spínacej stanici (rozvodni) neďaleko Levického hradu, pôdorys, architekt František Bednárik

Samotná firma Schoeller a spol., ako sused projektovanej stavby vytýkala v konaní vodohospodárske záležitosti, ale *„principiálne námietky nepozdvihuje, keď Štátny referát na ochranu pamiatok v Bratislave k jej prevedeniu poskytne svojho súhlasu."*[176] Krajinský úrad nezistil *„projektovanie stavby takým spôsobom, že by boli záujmy chránené týmto úradom rušené spôsobom podľa zákona neprípustným. Ostatne sa poznamenáva, že štátny referát na ochranu pamiatok bol k jednaniu o predmetnej stavbe riadne pozvaný. K jednaniu sa jeho zástupca ale nedostavil ani námietky neuplatnil."*[177]

Stavebný projekt a kolaudačné situačné plány obytnej budovy spracoval Ing. František Eduard Bednárik (1902–1960), vtedy pôsobiaci ako samostatný architekt v Žiline. Podľa jeho plánov neskôr na prelome tridsiatych a štyridsiatych rokov postavili budovy riaditeľstiev severozápadných, stredoslovenských a zrejme aj západoslovenských elektrární (Žilina, Banská Bystrica, Nitra).[178]

Šetrenie prírodných a krajinných krás II.

Krajinský úrad v Bratislave začiatkom júla 1934 vyhlásil miestne zisťovanie na deväť elektrifikačných stavieb, ktoré Stredoslovenské elektrárne umiestňovali v okresoch Rimavská Sobota, Tornaľa a Rožňava. Prizvanie pamiatkového referátu sa viazalo na jeho siedmu časť – sekundárnu prípojku pre železničnú stanicu Dobšinská Jaskyňa. Prednosta Jan Hofman ponechal spis bez ďalšieho vybavenia.[179] Výsledok konania, živnostensko-policajné a stavebné povolenie doručili referátu 22. septembra 1934 počas jeho neprítomnosti. Sám poznačil 20. decembra 1934, že *„spis má odvolací lhůtu 15 dnů. Neměl čekat na přednostu, ale měl se vyřídit."*[180]

176 SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 3281, Schoeller a spol., ústredné riaditeľstvo, Levice, č. 1.412/36, 23. 6. 1936.

177 Tamže: Krajinský úrad v Bratislave, č. 322.810/12/36, 27. 10. 1936 (živnostensko-právne a stavebné povolenie).

178 Dulla, Matúš – Moravčíková, Henrieta: Architektúra Slovenska v 20. storočí. Bratislava 2002, s. 400–404, kat. 556, 564, 574.

179 A PÚ SR, f. PO, šk. 83, Rimavská Sobota, Krajinský úrad v Bratislave, č. 182.088/1934-12, 7. 7. 1934.

180 Tamže a taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 18, Krajinský úrad v Bratislave, č. 208.934/12/34, 13. 9. 1934; Štátny referát, č. 2027/34, záznam na spisovom obale, 20. 12. 1934.

Pamiatkový referát s odstupom jedného roka, 20. decembra 1935 žiadal Ministerstvo školstva, aby intervenovalo v rezorte pôšt a telegrafov (štátna telegrafná správa), a aby dosiahlo *„zdôrazněnou intervenci“* v záujme ochrany pamiatok pri telefónnych inštaláciách. „Značné přehmaty“ dokladal z Levoče, kde *„na daleko viditelném místě nad jednou z nejcennějších fasád na náměstí jest zasazen daleko viditelný stojan s množstvím drátů,“* či podobne v pútnickom mieste Marianka pri Bratislave *„bylo telefonní vedení postaveno do cesty pod starým stromořadím, jež vede k tzv. zázračné studánce.“*[181] Ministerstvo pôšt vskutku nariadilo odborovým riaditeľstvám, nech podriadeným zamestnancom dôrazne pripomenú ochranárske ustanovenie rezortného zákona a nechalo vyšetriť uvedené prípady.[182] Riaditeľstvu pôšt a telegrafov Košice sa nepodarilo presne zistiť konkrétny levočský dom so znešvárenou fasádou, navyše miestne telefónne vedenia stavala ešte maďarská správa a odvtedy ich nepremiestňovali; v Marianke pod stromoradím išlo zase o vedenie elektrárenské.[183] Pamiatkari teda smerovali žiadosť o *„dohodu na premiestnení nevhodného vedenia podľa predpisov zákona a s ohľadom na umelecké pamiatky a starú vegetáciu“* na Západoslovenské elektrárne.[184] Ich prísľub overiť situáciu a navrhnúť spôsob riešenia k obojstrannej spokojnosti[185] vydal kalkuláciu nákladov: preloženie sekundárnej siete na závesnom vedení by stálo 5 000 Kč, na vedení podzemným káblom až 45 000 Kč. Elektrárne kvôli enormnosti ceny a vôbec výstavbe jestvujúceho vedenia so súhlasom predstaviteľov obce (1929)[186] žiadali pamiatkový referát, aby stiahol požiadavku o premiestnenie.[187] Referát naopak vytkol prax, keď *„elektrické vedenia napriek zákonným predpisom sa robia ľubovoľne a pri reklamáciách v každom jednotlivom prípade sa dôvodí tým, že inštalácia vyžadovala náklad a zmenou by sa urobili nové trovy. Je potrebné, aby si výkonné* [elektrárenské] *orgány uvedomili, že inštaláciou na krajinársky*

181 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2518: Štátny referát, č. 3171/35, 20. 12. 1935 (expedované 31. 12. 1935).

182 Tamže, inv. č. 2728, Ministerstvo pošt a telegrafů, č. 21.645-XII/36, 1. 4. 1936 (opis).

183 Tamže, inv. č. 2693, Ministerstvo pošt a telegrafů, č. 51.433-XII/36, 29. 7. 1936 (opis).

184 Tamže, Štátny referát, č. 2694/36, 18. 9. 1936 (koncept).

185 Tamže, inv. č. 2707, Západoslovenské elektrárne, úč. spol., 24. 9. 1936.

186 Sládek, V.: 50 rokov, s. 153.

187 A PÚ SR, f. PO, Dodatky, inv. č. 2723, Západoslovenské elektrárne, úč. spol., 21. 10. 1936.

dôležitých miestach bez náležitého prejednania uvaľujú na podnik riziko, ktoré pripadá práve na ťarchu závodu a [pamiatkový] *úrad nemôže s poľutovaním toto riziko prevziať.*"[188] Západoslovenské elektrárne na výčitku poznamenali, že počas budovania rozvodnej siete v Marianke sa snažili prispôsobiť všetkým miestnym pomerom a *„tiež rešpektovať otázku ochrany pamiatok, lenže na druhej strane bolo nutné rešpektovať aj miestne prianie a tak aj prišlo k stavbe rozvodnej siete ako dnes stojí."* Obstarali pritom riadne stavebné a prevádzkové povolenie, preto opäť žiadali upustiť od požiadavky dodatočne preložiť vedenie, ktoré je nákladné a bude skôr možné v budúcnosti, ak nastane jeho prestavba. Na vlastnú obhajobu tvrdili, že postupujú s *„veľkou opatrnosťou"* voči záujmom štátneho pamiatkového referátu, keďže *„v posledných rokoch niet proti nám skutočne žiadnych sťažností."*[189]

Intervencia pamiatkového referátu vyplynula zo zámeru obce upraviť a regulovať Kláštorský potok, pretekajúci Mariánskym údolím. Ešte v auguste 1935, nadväzne na vodoprávne pojednávania okresného úradu[190] vyzval správu kláštora paulínov, aby pripravila celkový plán na úpravu pútnického miesta medzi kostolom a mariánskou studňou, ktorý by ustálil, *„ako bude vyzerať nový mostok pred kaplnkou, ako sa prestavia predajné sklepy, ako budú vyzerať všetky ohrady, plot atď. Doteraz sa budovalo bez takého plánu a krížová cesta je nedobrý príklad podobnej práce bez odborníka."*[191]

Elektrifikácia v Štítnickej doline

Postupnosť elektrifikácie vidieka motivovala farnosti k pripájaniu svojich kostolov na elektrickú sieť. V nadväznosti na vybudovanie týchto zariadení v oblasti Štítnickej doliny[192] sa 5. júna 1935 dostavil na pamiatkový referát evanjelický farár z tamojšej obce Ochtiná (okr. Rožňava). Žiadal inštrukcie k elektrifikácii kostola, ale spomenul tiež veľmi zlý stav oltára, kazateľnice a krstiteľnice. Podľa vrchného komisára Wagnera *„najlepšie sa o tom pojedná na*

188 Tamže, Štátny referát, č. 3225/36, 2. 11. 1936 (koncept).

189 Tamže, inv. č. 2729, Západoslovenské elektrárne, úč. spol., 11. 11. 1936.

190 Tamže, šk. 61, Marianka, Okresný úrad v Bratislave, č. 14.496/35, 8. 7. 1935; Ten istý, 13. 8. 1935.

191 Tamže, Štátny referát, č. 2083/35, 27. 8. 1935.

192 K elektrifikácii v Štítnickej doline: MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 13, Krajinský úrad v Bratislave, č. 335.960/1934-12, 15. 12. 1934 (živnostensko-policajné a stavebné povolenie); Tamže, šk. 18: Krajinský úrad v Bratislave, č. 264.038/1935-12, 30. 9. 1935 (prevádzkové povolenie).

mieste" a teda úradné vyjadrenie odročil do miestnej obhliadky, ktorú spojí s cestou do obce Rákoš (okr. Revúca). Začiatkom septembra 1935 potom súhlasil, aby „*do kostola sa zaviedlo elektrické osvetlenie. Pripomína však, že vedenie do svätyne, ktorá je pomaľovaná stredovekými freskami, treba ťahať z povaly cez malý, jestvujúci otvor v klenbe a do sakristie zas cez dlážku svätyne.*"[193]

Vzápätí 12. septembra 1935 prišla žiadosť o rovnaké povolenie z evanjelickej farnosti v neďalekom Štítniku, ktorá medzičasom prijala ponuku vykonania prác od istého podnikateľa z Plešivca. Vrchný komisár Václav Mencl však vyzval počkať s objednávkou na presné dohodnutie o umiestnení a forme elektrického zariadenia. Farský úrad potom spresnil svoj úmysel – elektrifikovať dva jestvujúce lustre a osvetliť hlavný oltár, ktorý má byť hotový do slávnostnej posviacky zvona 31. októbra 1935. Referát teda upustil od námietok voči zavedeniu elektriny do lustrov, ale vyhradil si posúdiť projektované zásuvky v blízkosti oltára a žiadal ich zakresliť do fotografie.[194]

Rimavská Sobota – „oveľa lepšie a vkusnejšie"

Pamiatkový referát v koncepte žiadosti Ministerstvu školstva z 20. decembra 1935[195] vyškrtol pôvodne úvodný prípad „*značného přehmatu a naprostého nedostatku ohledu*" – z Rimavskej Soboty, kde na nárožie býv. župného domu bola inštalovaná konzola elektrického vedenia. Záležitosť však neostala bokom: „*Hrubý spôsob porušovania architektúry chránenej pamiatky, priečiaci sa platným predpisom*" podnietil žiadosť okresnému úradu, aby nariadil „*premontovanie v konečnej lehote 3 mesiacov. Nový spôsob vedenia nech je vopred sem oznámený s cieľom schválenia v prípade, že by vedenie neostalo na budove.*" Referát alternatívne pripustil „*vhodné umiestnenie na streche zadného traktu budovy. Stĺp v nároží by ovšem tiež nebol primeraný.*"[196] Okresný úrad si vyžiadal stanovisko Stredoslovenských elektrární, ktoré pamiatkarskú žiadosť napokon predostreli krajinskému úradu. Ten 13. februára 1936 sprostredkoval názor elektrického podni-

193 A PÚ SR, f. PO, šk. 69, Ochtiná, Štátny referát, č. 1359/35, 9. 9. 1935.

194 Tamže, šk. 97, Štítnik, Farský úrad ev. cirkvi štítnickej, č. 309/35, 12. 9. 1935; Štátny referát, č. 2247/35, 4. 10. 1935; Farský úrad ev. cirkvi štítnickej, č. 349/35, 21. 10. 1935; Štátny referát, č. 2624/35, 5. 11. 1935.

195 A PÚ SR, PO, šk. 83, Rimavská Sobota, Krajinský úrad v Bratislave, č. 182.088/1934-12, 7. 7. 1934.

196 Tamže, šk. 83, Rimavská Sobota, Štátny referát, č. 3170/35, 31. 12. 1935.

ku, že aktuálny stav po rekonštrukcii *„je oveľa lepší a vkusnejší“* než predchádzajúci a vôbec trvá od začiatku elektrifikácie mesta. Elektrárne preukazovali starý a nový stav fotografiami (doručené len 1. augusta 1936), ale predovšetkým žiadali ponechať konzolu na dome; nanajvýš pripustili na vlastný účet natrieť ju farbou, akú nesie fasáda budovy. Druhé riešenie situácie videli iba v kabelizácii, ktorú odhadli na 32 tisíc Kč, pričom uviedli, že nemôžu financovať tento náklad.[197] V rámci rekonštrukcie rozvodnej siete, skolaudovanej ešte 24. novembra 1933,[198] ponechali jestvujúce železné stĺpy a múrové konzoly a len miestami ich zmenili, aby celá sieť vyhovovala platným predpisom.[199] Pamiatkový referát voči krajinskému úradu stále videl *„konzolu v nároží bývalého županstva na chybnom mieste a primlúva sa za svoje návrhy v minulých spisoch.“*[200] Vec ukončila strata poštovej zásielky s fotografiami župného domu – premeneného na kasárne hraničiarskeho práporu, kým vrátenie urgoval krajinský úrad.[201] Náhradu na úradné a študijné účely po súhlase veliteľstva VI. zboru Košice[202] zabezpečil fotograf Alexandr Paul (1907–1981) z pražskej agentúry Press Photo Service, ktorá aktuálne zhotovovala dokumentáciu pre účely veľkej výstavy *Staré umění na Slovensku – Odkaz země a lidu*.[203]

197 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, č. 52.419/12-36, 13. 2. 1936; Štátny referát, č. 591/36, 24. 4. 1936.

198 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 2282, Krajinský úrad v Bratislave, č. 299.548/12/33, 20. 11. 1933 a zápisnica z kolaudačného šetrenia, 24. 11. 1933.

199 Tamže a taktiež MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 6, Krajinský úrad v Bratislave, č. 312.614/1933-12, 2. 12. 1933 (prevádzkové povolenie).

200 A PÚ SR, f. PO, šk. 83, Rimavská Sobota, Štátny referát, č. 1689/36, 25. 8. 1936.

201 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, č. 279.956/12-36, 4. 9. 1936; Ten istý, 30. 10. 1936.

202 Tamže, Štátny referát, č. 921/37, 22. 3. 1937; Velitelství VI. sboru, Košice, č. 2772/Dův.zprav./37, 7. 4. 1937.

203 Výstava Staré umění na Slovensku, výstavný katalóg. Ed. Šourek, Karel. 3. vyd. Praha 1937, s. 24, 117; fotografia župného domu: s. 115, kat. 2008. K udalosti podrobnejšie Orosová, Martina: Návrat k výstave Staré umění na Slovensku v Prahe v roku 1937. Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave – Galéria 2011, s. 71–86; Kvočáková, Lucia: Výstava Staré umění na Slovensku: Spektakulární podívaná mezi politikou a národní identitou. Umění 73, 2025, č. 2, s. 118–131.

Spišský Štvrtok – „omeškaní zákroku by nevedlo k příznivému výsledku.“

Medzi pamiatky prezentované na výstave fotografiami patril kostol v obci Spišský Štvrtok, dôležitý najmä pre kaplnku rodiny Turzo (Thurzo) z obdobia okolo polovice 15. storočia.[204] Ešte v januári 1937 miestny konzervátor pre levočský a spišskonovoveský okres upovedomil pamiatkový referát, že aktuálne *„jest připraveno k montáži elektrického vedení se stavbou transformátoru a rozdělovačů proudu.* [...] *Jeden rozdělovač má býti postaven přímo před kostelem. Jelikož by tento železný sloup a snad i jiné sloupy ohrozili pohled na nádhernou stavbu kostela a kaple Zápolovců, činím ohlášení za účelem preventivního opatření IHNED, jelikož omeškaní zákroku by nevedlo později možná k příznivému výsledku. Stavbu provádí Východoslovenské elektrárny, úč. spol. v Košicích.“*[205] Vrchný komisár Václav Mencl v lehote jedného týždňa napísal ich riaditeľstvu s prosbou postaviť rozdeľovač tak, aby nerušil (nekazil) výhľad na *„jednu z najvzácnejších a najmalebnejších pamiatok na celom Slovensku.“* Žiadal, aby sa umožnilo posúdiť a schváliť nové miesto a zároveň to oznámil okresnému úradu v Levoči.[206] Orgán politickej správy nadväzne vyzval elektrárne, aby oznámili, či pamiatkový referát prizývali na schvaľovacie konanie – ak nebol z tohto dôvodu účastný, *„bude treba o jeho žiadosti komisionálne pojednávať, lebo ani daný stavebný konces nemôže prekaziť uplatňovanie námietok z dôvodu verejného záujmu a najmä keď z akýchkoľvek dôvodov nebol uplatňovaný.“*[207] Východoslovenské elektrárne 12. februára 1937 predložili situačný plán stavby transformačnej stanice, ktorá má pozostávať z *„nenápadnej železnej konštrukcie“* s výškou 7 metrov. Podľa nich je vzdialená od kostola asi 80 metrov a v tomto priestore sa navyše nachádza nová škola. *„Kostol stojí vysoko na kopci, kým transformačná stanica bude postavená pod kopcom.* [...] *Podľa našej mienky teda výhľad na kostol jej postavením nemôže byť rušený,“* ergo

204 Šourek, K. (ed.): Výstava Staré umění na Slovensku, s. 111, kat. 1895. Stotožnenie uvedenej rodiny ako stavebníka uviedli prvýkrát Novotná, Mária – Svetková, Anna: Smrť Panny Márie. Tabuľová maľba zo Spišského Štvrtku. Levoča 2000; Tie isté: Smrť Panny Márie. Tabuľová maľba zo Spišského Štvrtku. Ars 35, 2002, č. 1–3, s. 107.

205 A PÚ SR, f. PO, šk. 91, Spišský Štvrtok, Konzervátor štátneho referátu pre okres Levoča a Spišská Nová Ves, 17. 1. 1937.

206 Tamže, Štátny referát, č. 118/37, 25. 1. 1937.

207 Tamže, Okresný úrad v Levoči, č. 1516/37, 1. 2. 1937.

prosili zvážiť tieto okolnosti a schváliť predložený návrh.[208] Jeho posúdením však referát s ľútosťou konštatoval *„situovanie tak, že by pokazil charakteristický a všeobecne známy pohľad na významnú pamiatku, ktorou je farský kostol v Spišskom Štvrtku."* Mencl navrhoval umiestniť elektrické vedenie od kostola aspoň na 500 metrov, ale prednosta Hofman opravil požiadavku o umiestnení transformačnej stanice – *„napríklad na vhodnom mieste námestia."*[209] V marci 1937 elektrárenský inžinier znovu obhliadol miesto projektovanej siete vrátane transformačnej stanice a potvrdil predchádzajúce stanovisko, keď *„za žiadnych okolností nebude rušiť výhľad na kostol a na ktoromkoľvek inom zodpovedajúcom mieste by bola nápadnejšia."*[210] Referát si vysvetlil tento postoj v zmysle ochoty premiestniť transformátor pri *„niektorom bezvýznamnom stavebnom objekte,"* pričom odporúčal lokalitu na okraji obce pri ceste od Levoče...[211] (Obr. 5)

Obec Spišský Štvrtok sa prvýkrát uzniesla na elektrifikácii v počiatočnej etape prevádzania, začiatkom tridsiatych rokov, keď jej štát priznal subvenciu. Zastupiteľstvo ale vzápätí opustilo tento zámer kvôli zadlženosti obce, spôsobenej prístavbou školy s nákladom 160 tisíc Kč a vybudovaním notárskeho domu.[212] Prijatie komunálnej pôžičky na elektrifikáciu v hodnote 68 tisíc Kč schválili opätovne 9. novembra 1936. Východoslovenské elektrárne pripojili obec k hlavnému vedeniu 27. júla 1937 a ďalej v tom roku zásobili asi 80 odberateľov – medzi prvými kostol a priľahlý kláštor minoritov, pre ktoré miestni občania a americkí krajania usporiadali peňažnú zbierku.[213]

208 Tamže, Východoslovenské elektrárne, úč. spol. v Košiciach, 12. 2. 1937.
209 Tamže, Štátny referát, č. 446/37, 17. 2. 1937.
210 Tamže, Východoslovenské elektrárne, úč. spol. v Košiciach, 30. 3. 1937.
211 Tamže, Štátny referát, č. 1038/37, 10. 4. 1937.
212 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, adm., šk. 1455, Okresný úrad v Levoči, č. 6,864/32, 20. 5. 1932.
213 Šveda, Stanislav: História farnosti a obce Spišský Štvrtok. Spišský Štvrtok 2022, s. 276–277, 391.

Obr. 5 Spišský Štvrtok, elektrické vedenie a transformačná stanica pri farskom kostole s turzovskou kaplnkou

Ivanka pri Dunaji – „... nepôsobiť rušivo na posvätnosť a historický význam“

Pretrvávajúce požiadavky na riešenie problému maďarskej menšiny na Slovensku vyústili do Viedenskej arbitráže – rozhodnutia mocností z 2. novembra 1938, ktorým nariadili odstúpiť južné oblasti krajiny v prospech Maďarska.[214] Odovzdaním najzápadnejšieho mesta Senec sa stratila jedna z výrobných centrál Západoslovenských elektrární, čím zásobovanie ponechanej slovenskej obce Ivanka pri Dunaji nadobudlo charakter cezhraničného prenosu elektrickej energie. Spôsob pripojenia na vnútroštátnu sieť mal určiť projekt nového vedenia z obce Vrakuňa (okr. Bratislava II.) a jeho *„trasa išla by priestorom, v ktorom je mohyla generála Dr. M. R. Štefánika,“* vyznačujúca miesto jeho tragického úmrtia (1919). Krajinský úrad s cieľom zabezpečiť, aby vedenie *„neprekážalo úprave okolia tejto mohyly a aby nepôsobilo rušivo na posvätnosť a historický význam mohyly*

214 Viedenská arbitráž – 2. november 1938. Dokumenty 1. Ed. Deák, Ladislav. Martin 2003, s. 203–205, dok. 139.

generála," zvolal informatívnu poradu na 14. marca 1939.[215] Priamu pozvánku dostal štátny pamiatkový referát. Ten ale *„nemal zaokrytie cestovného účtu pre svojho zástupcu, takže nemôže sa zúčastniť zvolanej komisie. Žiada však, aby elektrické vedenie sa nepribližovalo do tesnej blízkosti samotnej mohyly z dôvodov pietnych a estetických; za minimálnu vzdialenosť sa považuje 250 metrov."*[216] Vlastné stavebné konanie viedol krajinský úrad s päťmesačným odstupom v auguste 1939. Vtedy už neprizýval pamiatkový orgán, ktorého pôsobnosť vláda Slovenského štátu presunula na rezort školstva a národnej osvety.[217] Krajinský úrad v komisionálnom pojednávaní 31. augusta 1939 uložil Západoslovenským elektrárňam *„preložiť vedenie medzi podpernými bodmi 1–32 smerom k Bratislave tak, aby medzi vedením a vonkajšou hranicou priekopy príjazdnej cesty k mohyle gen. M. R. Štefánika bola dodržaná minimálna vzdialenosť 7 m, aby sa v budúcnosti nemusela okliešťovať orechová aleja a tým nebol narušený pietny ráz okolia."*[218] Podľa živnostensko-právneho a stavebného povolenia na elektrické zariadenie túto podmienku určila cestná správa.[219]

Elektrifikácia kostolov II. – „Elektrické světlo zvyšuje nádheru našich památek"

Propagačné heslo z úvodnej stránky reklamného časopisu Elektris (1938) odkazuje na jednu z výhod elektrifikácie, ale bezpochyby sledovalo aj cieľ dodávať elektrickú energiu s účelom nasvecovania kostolov. Elektrotechnický obzor (1941) potom v sa-

215 A PÚ SR, f. PO, šk. 41, Ivanka pri Dunaji, Krajinský úrad v Bratislave, č. 39.574/12-39, 6. 3. 1939. V uvedený deň mala zároveň nastať medzištátna delimitácia území po definitívnom stanovení priebehu novej hranice s Maďarskom [Viedenská arbitráž. Dokumenty 3. Ed. Deák, L., s. 330–347, dok. 169]; autonómnu Slovenskú krajinu zároveň vyhlásil jej snem za samostatný Slovenský štát.

216 A PÚ SR, f. PO, šk. 41, Ivanka pri Dunaji, Štátny referát, č. 471/39, 13. 3. 1939.

217 Vládne nariadenie č. 29/1939 Sl. z., ktorým sa zrušuje Vládny komisariát na ochranu pamiatok a jeho agenda sa pričleňuje ministerstvu školstva a národnej osvety (vydané 24. 3. 1939).

218 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 26, Krajinský úrad v Bratislave, č. 151.338/12-1939, 4. 8. 1939, príloha k zápisnici spísanej 31. 8. 1939.

219 Tamže, Krajinský úrad v Bratislave, č. 205.041/12-1939, 7. 9. 1939 (živnostensko-právne a stavebné povolenie); por. Sládek, V.: 50 rokov, s. 55; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 81.

mostatnom článku bližšie popísal možnosti vnútorného osvetľovania na príkladoch vhodného inštalovania svietidiel z pražských kostolov.[220]

Na Slovensku celkom súčasne zavádzali osvetlenie do barokovej kaplnky – torza po býv. erdődyovskom kaštieli v obci Trenčianske Bohuslavice (okr. Nové Mesto nad Váhom), prednedávnom elektrifikovanej v pôsobnosti Spojených elektrární severozápadného Slovenska.[221] Akciu neohlásili pamiatkovému referátu, ale mal o nej vedomosť, hoci v spise neoznačil zdroj poznania skutočnosti. Komisár Vladimír Wagner z úradnej moci 24. januára 1939 upozornil notársky úrad, farnosť a krajinský úrad na zahrnutie kaplnky do pamiatkovej ochrany a podľa nariadenia z roku 1919 žiadal na adaptačné práce obstarať súhlas referátu: „*Keďže je obava, že sa poškodí vnútro kaplnky, montovanie elektrického vedenia bez tunajšieho dovolenia nie je možné.*" Urgentnosť zdôraznil telegrafickým pokynom notárskemu úradu na zastavenie prác.[222] Následne komisia, uskutočnená 22. februára 1939,[223] zistila neradostnú skutočnosť: „*Elektrické vedenie nie je umiestnené vhodne vzhľadom na veľkú umeleckú hodnotu tohto kostolíka. Vytýka sa najmä prerazenie umelo-mramorovej supraporty nad vchodom do sakristie a nevhodné vypínače pri empore, ktoré príležitostne pri oprave kostolíka treba položiť menej nápadne. Reflektorové osvetľovacie telesá vo svätyni odporúča sa uložiť nad rímsy supraporty.*" Okrem toho upozornil na potrebnosť stavebnej obnovy; farnosť mala podať jej rozpočet a referát vyjadril ochotu navrhnúť primeranú subvenciu na rok 1940.[224] Vybavenie dostal teraz na vedomie referent výtvarného odboru Matice slovenskej Jozef Cincík (1909–1992), azda prvotný sprostredkovateľ záležitosti, ktorý v uplynulom roku obhájil na filozofickej fakulte v Bratislave dizertačnú prácu

220 Elektrické světlo zvyšuje nádheru našich památek. Elektris, 25. 9. 1938, roč. 11, č. 4 (titulná strana); Netušil, Jaroslav: Vnitřní osvětlení kostelů. Elektrotechnický obzor 30, 7. 3. 1941, č. 10, s. 115–119.

221 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 26, Krajinský úrad v Bratislave, č. 148.382/26b-39, 1. 12. 1939. Stavebný príspevok na elektrifikáciu obce Trenčianske Bohuslavice povolilo Ministerstvo verejných prác 7. 10. 1932, kolaudáciu vykonal krajinský úrad 30. 11. 1937. Skutočné náklady vo výške 106 700 Kč pokryl stavebný príspevok štátu v hodnote 42 680 Kč. Pozri tiež Sládek, V.: 50 rokov, s. 154.

222 A PÚ SR, f. PO, šk. 100, Trenčianske Bohuslavice, Štátny referát, č. 138/39, 24. 1. 1939.

223 Tamže, Štátny referát, č. 333/39, 17. 2. 1939.

224 Tamže, Štátny referát, č. 453/39, 7. 3. 1939.

Barokové freská západného Slovenska v 17.–18. storočí so zvláštnym zreteľom na činnosť F. A. Maulbertscha a zmienená kaplnka tvorí jeden z pilierov tejto témy.[225]

Ministerstvo školstva a národnej osvety dostalo v nasledujúcom roku 1940 žiadosť evanjelického a. v. farského úradu z obce Istebné (okr. Dolný Kubín). Tamojší drevený kostol[226] mienili vybaviť elektrickým osvetlením, ktoré malo byť *„úplne jednoduché a priliehavé k samému štýlu chrámu. Na stenách nič nebude menené ani porušené. Elektrický prúd bude cez menej videné miesta rozvedený a pripevnené vhodné žiarovky"* – konkrétne to preukazovali náčrtom v pôdoryse kostola. Zámer nadväzoval na elektrifikáciu obce, ktorú vykonali severozápadné elektrárne v roku 1939.[227] *„Osvetlenie dostaneme od istého cirkevného dobrodinca, teda zdarma. Vítanú príležitosť chceme využiť z dôvodov, že chrám je pre odbavovanie služieb Božích pre malé okná tmavý, najmä pri večerných službách, a doterajšie prostriedky* [petrolej] *nedostatočne osvetľujú a sú drahé a dnes i ťažko k dostaniu v potrebnej miere."*[228] Ministerstvo prikázalo nenarúšať „starý charakter cenného dreveného kostola," preto rúrkové vedenie mali uložiť na neviditeľné miesta a osvetľovacie telesá (lampy, luster, žiarovky) prispôsobiť interiéru – „nepoužívať veľmi obyčajné ramenové telesá kovové (viac tmavej, až čiernej farby). Najlepšie by bolo použiť iba nejaký starý luster, na ktorý by sa elektrické sviece namontovali, ináč svetelné zdroje odporúčali by sme zakryť alebo maskovať, aby neboli priamo viditeľné (dali by sa užiť aj žiarovkové trubice)."[229]

225 Práca vyšla so zjednodušeným názvom – Cincík, Jozef: Barokové freská Jeana Josepha Chamanta a Antona Fr. Maulbertscha na Slovensku. Príspevok k slovenskému výtvarnému baroku. Turčiansky Sv. Martin 1938.

226 Dudáš, Miloš: Drevené artikulárne a tolerančné chrámy na Slovensku. Liptovský Mikuláš 2011, s. 163–181; Ten istý: Drevený artikulárny kostol v Istebnom. Pamiatky a múzeá 60, 2011, č. 2, s. 20–25.

227 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 26, Krajinský úrad v Bratislave, č. 336.665/12-1938, 21. 10. 1938 (živnostensko-právne a stavebné povolenie). Miestne šetrenie pred vydaním povolenia nariadil krajinský úrad na 15. 9. 1938. K elektrifikácii Istebného por. Sabol, Miroslav: Elektrifikačný proces na Orave. In: Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu. Ed. Bada, Michal – Bartlová, Alena. Bratislava 2015, s. 145.

228 A PÚ SR, f. PO, šk. 41, Istebné, Ev. a. v. farský úrad v Istebnom, č. 263/40, 3. 9. 1940.

229 Tamže, Ministerstvo školstva a národnej osvety v Bratislave, č. 48.687/40-V, 14. 9. 1940.

Krajinský úrad v rovnakom konaní povolil elektrifikáciu obce Liptovský Michal (okr. Ružomberok),[230] a nadväzne rímskokatolícka farnosť v roku 1940 zaviedla elektrinu do svojho kostola. Skutočnosť oznámila Ministerstvu školstva len s odstupom dvoch rokov, keď plánovala opraviť poškodenie a zašpinenie stien, ktoré nastalo pri akcii. Rezort v tomto prípade skôr zaujímal spôsob a vykonávateľ opravy prehnitých lavíc; z hľadiska stavebných prác žiadal doložiť rozpočet.[231]

Obr. 6 Strážky, filiálny kostol sv. Anny, južná stena lode s provizórne odkrytými nástennými maľbami (výjavy Zajatie Krista, Spútanie Krista) a elektrickým zariadením

V roku 1942 elektrifikovali filiálny kostol v Strážkach neďaleko mesta Spišská Belá v okrese Kežmarok. Nepochybne pritom zistili nástenné maľby v lodi na južnej, západnej i severnej ste-

230 MV SR, SNA, f. KÚ Ba, XI, šk. 26, Krajinský úrad v Bratislave, č. 336.665/12-1938, 21. 10. 1938 (živnostensko-právne a stavebné povolenie); miestne šetrenie pred vydaním povolenia nariadil krajinský úrad na 16. 9. 1938, technicko-hospodársku kolaudáciu potom vykonal 10. 10. 1939 (protokol č. 204.791/26b/39).

231 A PÚ SR, f. PO, šk. 57, Liptovský Michal, Rím. kat. farský úrad v Liptovskom Sv. Michale, č. 61/42, 12. 7. 1942; Ministerstvo školstva a národnej osvety v Bratislave, č. 48.687/40-V, 14. 9. 1940.

ne. Ich riadny prieskum však nasledoval po viac ako desiatich rokoch v auguste 1955.[232] Výtvarná pamiatka z obdobia okolo roku 1520 dovtedy utrpela elektrifikačnú „jazvu" práve vo svojich horných častiach, kde sa zachovala ucelenejšia a čitateľnejšia plocha malieb. (Obr. 6) Trvalé premiestnenie elektrického vedenia, vypínačov a svietidiel, pretkávajúceho tiež iluzívnu konštrukciu monumentálneho pastofória vo svätyni nastalo až počas reštaurovania, ktoré sa uskutočnilo s oneskorením medzi rokmi 1985 a 1992.[233] (Obr. 7)

Práve vo februári 1948 žiadal o povolenie inštalovať elektrický prúd farský úrad evanjelickej cirkvi v obci Kameňany na Gemeri (okr. Revúca). Farnosť uviedla, že chce použiť bočné osvetľovacie telesá v lodi na pilieroch postranných empor a chóru, elektrifikovať dva jestvujúce lustre a žiarovkami vyzdobiť takisto oltár, kazateľnicu a organ. *Povereníctvo školstva a osvety* – od apríla 1945 vrchný orgán v odbore ochrany pamiatok na Slovensku – zistilo v staršej maďarskej literatúre datovanie kostola do 14. storočia a zmienku o výskyte *„údajne vzácnych fresiek,"* neznámeho stavu, ale upozornilo na ich nenarušenie. Žiadosť mohlo posúdiť len po predložení náčrtkov osvetľovacích telies a fotografie interiéru kostola. Miestna cirkev nadväzne 27. apríla 1948 spresnila plán, na ktorý mal dohliadnuť farár a *„keď by i len najmenší príznak bol badateľný po freskách, prácu ihneď zastavia už aj v záujme našom, aby sme hodnotu, ktorú máme, ľahostajnosťou nezničili."* Vtedy farnosť ešte nemala návrh na osvetľovacie lampy, ale po ukončení elektrifikácie mienila vymaľovať kostol vápenným náterom.[234] Reštaurátorské prieskumy s pozitívnymi nálezmi nástenných malieb sa uskutočnili v rokoch 1958, 1977 a systematicky medzi rokmi 2010 a 2013.[235]

232 Tamže, fond Slovenský pamiatkový ústav (f. SPÚ), šk. 83, Strážky, Protokol o priebehu konzervátorských a reštaurátorských prác na nástenných maľbách v r. k. kostole v Strážkach 1.–21. 8. 1955 (autori: Peter M. Fodor, Mária Mariániová).

233 Togner, Milan – Plekanec, Vladimír: Stredoveká nástenná maľba na Spiši. Bratislava 2012, s. 324–327.

234 A PÚ SR, f. PO, šk. 44, Kameňany, Farský úrad ev. a. v. cirkevného zboru v Kameňanoch, č. 28/48, 7. 2. 1948; Povereníctvo školstva a osvety, č. 202.543/48-III/1, 25. 4. 1948; Farský úrad ev. a. v. cirkevného zboru v Kameňanoch, č. 130/48, 27. 4. 1948.

235 Togner, Milan: Stredoveká nástenná maľba v Gemeri. Bratislava 1989, s. 173; Koreň, Peter: Kostol evanjelickej a. v. cirkvi v Kameňanoch. Rožňava 2014. Dostupné na internete: https://gotickacesta.sk/wp-content/uploads/2018/09/kamenany.pdf [cit. 10. 2. 2024].

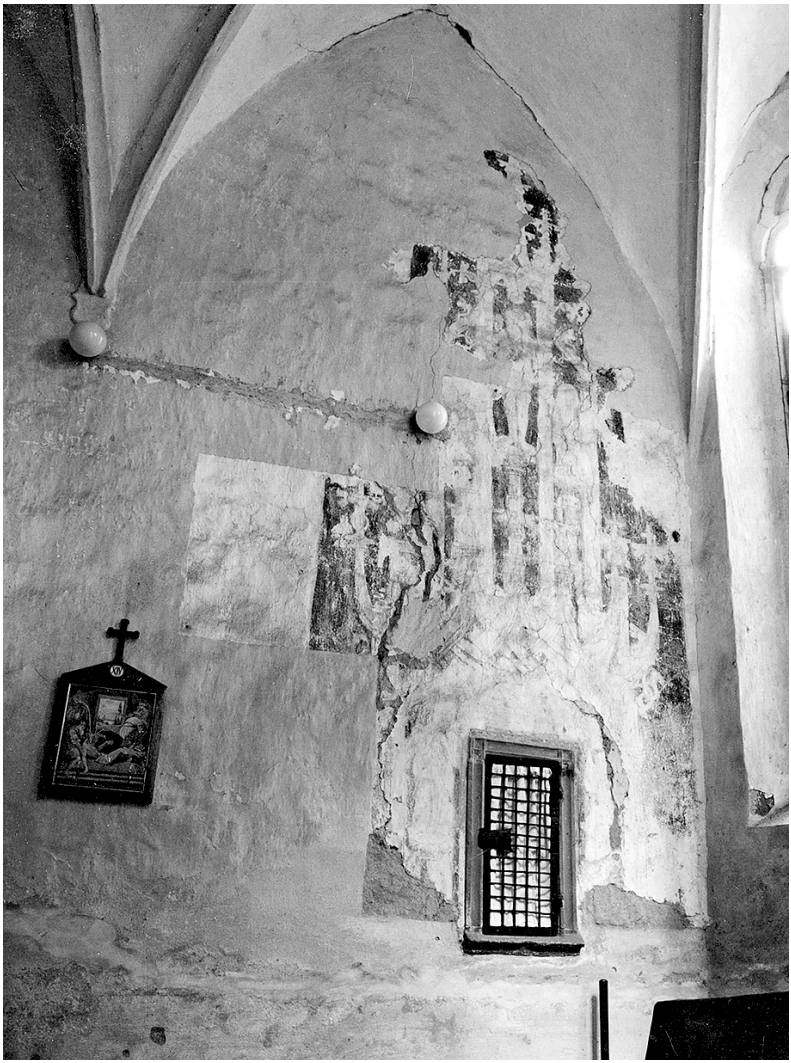

Obr. 7. Strážky, filiálny kostol sv. Anny, severná stena presbytéria s odkrývaním nástennej maľby iluzívneho pastofória, zasiahnutej elektrickými lampami

Prípady na Liptove a Spiši sa vyskytli v období prípravy a realizácie splynutia (fúzie) štyroch slovenských všeužitočných podnikov so Západoslovenskými elektrárňami, ktorú *„v prospech sústavnej elektrifikácie a účelného hospodárenia s elektrickou energiou“* potvrdil

zákon č. 12/1942 Sl. z., o napomáhaní sústavnej elektrifikácii (vydaný 27. januára 1942, § 8). Program postupného splynutia mala od apríla 1939 realizovať *Ústredná kancelária všeužitočných elektrárenských spoločností* a od 12. júna 1940 rovnako ich výkonný výbor; na cieli sa napokon uznieslo valné zhromaždenie každej spoločnosti 2. a 3. júna 1942. Západoslovenské elektrárne potom 5. júna 1942 prijali fúziu a rozhodli o zmene svojho názvu na *Slovenské elektrárne, úč. spol.* so sídlom v Bratislave, ktorý zapísali do obchodného registra 21. augusta 1942.[236] Dovtedajšie podniky sa premenili na *oblastné riaditeľstvá*. Ešte predtým odstúpenie arbitrážneho územia zmenšilo ich pôsobnosť, zásobovacie oblasti a stratili sa výrobné zariadenia: správa juhoslovenských elektrární sa presťahovala do Nitry,[237] východoslovenské elektrárne riadili z Prešova;[238] bratislavské sídlo západoslovenskej oblasti z prevádzkových dôvodov a kvôli lepšiemu styku s odberateľmi preniesli od 1. decembra 1943 do Trnavy.[239] Slovenské Ministerstvo dopravy a verejných prác napomáhalo sústavnej elektrifikácii udeľovaním podpôr na transformačné stanice a prípojky pre finančne slabé obce (§ 2). Štát navyše poskytol záruku na pôžičku do výšky 100 miliónov Ks, určenú na budovanie diaľkových vedení a nadradeného prenosového systému veľmi vysokého napätia,[240] ktoré rozplánovali na obdobie 1942–1952 (§ 5). Elektrifikácia vtedy dosiahla 1 000 obcí a miest z celkového počtu 2 659 sídiel na vlastnom Slovensku.[241]

236 Päť rokov sústavnej elektrizácie, s. 12–13, 19, 22; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 45, 69–73; Sabol, Miroslav: Elektrifikácia Slovenska v rokoch 1938–1943 a vznik celoštátneho elektrárenského podniku. Historický časopis, 2005, roč. 53, č. 2, s. 327–338.

237 Sládek, V.: 50 rokov, s. 52–53; Sabol, Miroslav: Dopad Viedenskej arbitráže na poľnohospodárstvo, priemysel a infraštruktúru na južnom Slovensku. In: Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. Ed. Mitáč, Ján. Bratislava 2011, s. 226–227. Dostupné na internete: https://www.upn.gov.sk/publikacie_web/zbornik-juh-slovenska-po-viedenskej-arbitrazi.pdf [cit. 10. 2. 2024]

238 Sabol, Miroslav: Prešov – východisková základňa elektrifikačného procesu na Východnom Slovensku v rokoch 1938–1945. In: Zborník vedeckých prác katedry ekonómie a ekonomiky. Ed. Kotulič, Rastislav. Prešov 2008, s. 266–279. Dostupné na internete: https://www.pulib.sk/web/pdf/web/viewer.html?file=/web/kniznica/elpub/dokument/Kotulic7/subor/9788080687984.pdf [cit. 10. 2. 2024].

239 Päť rokov sústavnej elektrizácie, s. 65; Sládek, V.: 50 rokov, s. 51–52.

240 Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 81.

241 Vávra, Ján: Dnešný stav elektrizácie Slovenska a jej vývin. Bratislava 1944, s. 6, 13–14.

Samostatnú činnosť Slovenských elektrární, úč. spol., radikálne pozmenilo zrušenie pôsobnosti štatutárnych orgánov, od apríla 1945 uvalenie dočasnej vnútenej správy a v auguste 1945 ustanovenie *národnej správy*. Konečné zoštátnenie všetkých energetických podnikov a zariadení na výrobu, rozvod a dodávanie energie – teda zrušenie účastinárskych práv miest, obcí, verejných korporácií a fyzických osôb – nariadil prezident republiky dekrétom č. 100 Zb., vydaným 24. októbra 1945. Na tomto podklade bol s účinnosťou od 1. januára 1946 zriadený *národný podnik Slovenské elektrárne*.[242]

Obr. 8 Súľov-Hradná, elektrické vedenie v krajinnom prostredí Súľovskej tiesňavy

Ich oblastné riaditeľstvo v Žiline ešte na jeseň 1945 projektovalo elektrickú prípojku do obce Súľov-Hradná (okr. Bytča), ktorá prechádzala exponovaným terénom rovnomennej tiesňavy. Stavbu prisľúbili vykonať s najmenším porušením rázu krajiny – *„neprekážať výhľadu na bránu Súľovských skál a prechádzať pod skalnými stenami bez narušenia vzhľadu okolia."* Povereníctvo školstva

242 Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 89–90.

malo oznámiť, či požaduje overiť plány a trasu na mieste samom; elektrárne by v tomto prípade pozvali aj rezort verejných prác. Obhliadku zvolali na 6. december 1945, nasledujúci rok mienili projekt uskutočniť, ale napokon sa odsunul až na rok 1948.[243] Elektrické vedenie sa stalo príkladom narúšania vyhľadávanej turistickej lokality a jej scenérie, ktoré ešte zvyšovala ťažba a vypaľovanie vápenca.[244] (Obr. 8)

To isté krajské riaditeľstvo vtedy žiadalo Povereníctvo techniky o povolenie na stavbu prípojky do horskej obce Omšenie v údolí povyše Trenčianskych Teplíc. Rezort školstva a osvety na základe úradnej vyhlášky nezistil dotknutie chránenej oblasti, i tak ale zaslal pripomienky nutné pre ochranu pamiatok a z hľadiska estetického: *„Potrebné je používať pri stavaní nových elektrických liniek tyče* [stĺpy] *drevené a tieto, kde len možno, uprednostniť voči železným. Nemenej dôležité je dbať, aby elektrické vedenie nerušilo pohľad na obec alebo pohľady v obci samej.“*[245]

Malokarpatský hrad Červený Kameň (okr. Pezinok) – štátny konfiškát, opustený dovtedajšími vlastníkmi z rodu Pálfi (Pálffy)[246] –, bol meritórnym rozhodnutím Zboru povereníkov z 27. júna 1948 pridelený do správy Povereníctva školstva a osvety. Tým sa nevyhovelo požiadavke na prevod hradu pre štátne polesie v rezorte pôdohospodárstva a pozemkovej reformy.[247] *Národná kultúrna komisia pre Slovensko*, ako ústredný orgán na správu štátneho kultúrneho majetku,[248] tam sústreďovala umelecké predmety a knihy, ktoré zviezli z podobne opustených sídiel bý-

243 A PÚ SR, f. PO, šk. 94, Súľov-Hradná, Slovenské elektrárne, úč. spol., pod nár. správou, oblastné riaditeľstvo v Žiline, 10. 11. 1945, 24. 11. 1945; Samec, Š.: Päťdesiat rokov, s. 125.

244 Futák, Ján: Čo chce ochrana prírody. Pamiatky a múzeá 2, 1953, č. 4, s. 250 (obr.), 254.

245 A PÚ SR, f. PO, šk. 69, Omšenie, Povereníctvo techniky v Bratislave, č. 17.061-VI/1-48, 1. 7. 1948; Povereníctvo školstva a osvety, č. 210.350/48-VII/2, bez dátumu.

246 Hupko, Daniel: Ochrana rodových cenností pred prechodom frontu. Príspevok k odchodu Pálffyovcov z hradu Červený Kameň v roku 1945. In: Múzeá vo vojne. Druhá svetová vojna a jej dôsledky na činnosť múzeí a ich zbierky. Ed. Podušelová, Gabriela – Majchrovičová, Viera. Bratislava 2015, s. 171–191.

247 A PÚ SR, f. PO, šk. 21, Častá, hrad Červený Kameň, Povereníctvo školstva a osvety, č. 210.757/48-VII/2, 29. 7. 1948.

248 Zákon č. 137/1946 Sb., o národních kulturních komisích pro správu státního kulturního majetku.

valej šľachty v širšej západoslovenskej oblasti. V hrade okrem vodovodu a rozbitých kachieľ nefungovalo ani elektrické osvetlenie, preto inventarizovanie materiálu vo večerných hodinách vykonávali pri lampách na petrolej.[249] Opravu elektroinštalácie v auguste 1948 ponúkol Vladimír Kunert z Pezinka, národný správca firmy Brandtner, ktorý už skôr odviedol rovnakú prácu v býv. pálfiovskom kaštieli Budmerice. Päťdesiatdva vypínačov, tridsať zásuviek, desať stropných svietidiel z bakelitu a rovnaký počet porcelánových mal osadiť vedúci montér s tromi pomocníkmi za jeden mesiac za cenu 49 326,70 Kčs.[250] Jej primeranosť so zreteľom na *„ťažko prístupný terén a mimoriadne silné kamenné múry stredovekého hradu“* potvrdil síce Štátny strojný úrad, ale napokon s vykonaním nesúhlasil ústredný rozpočtový referent Povereníctva techniky kvôli zaťažovaniu svojho finančného hospodárstva.[251]

V rokoch 1948–1949 sa plánovalo zriadiť veľkolepé osvetlenie farského kostola sv. Jakuba v Levoči. Okrem svietidiel mali byť na piliere tohto trojlodia zavedené neónové trubice, podľa farnosti s návrhom za Povereníctvo školstva súhlasili prednosta Wagner a referentka Alžbeta Güntherová-Mayerová (1905–1973). Napokon sa neuskutočnilo kvôli zaisteniu súkromného podnikateľa a uprednostneniu reštaurátorských prác na hlavnom oltári od majstra Pavla.[252]

V Bardejove sa spolu s prípravou obnovy *mestskej pamiatkovej rezervácie* venovala pozornosť farskému kostolu sv. Egídia, jeho stavebnotechnickému stavu, zariadeniu neskorogotickými oltármi a – elektrickej inštalácii. Podľa oznámenia zo septembra 1954 bol síce hlavný rozvod umiestnený nad klenbami v podkrovnom priestore, ale chýbalo potrebné izolovanie; v interiéri zase *„v poslednej dobe nastalo viackrát krátke spojenie tým, že voda stekajúca po múroch navlhčila elektrické vedenie a na viacerých miestach zahorelo, keďže izolácia je veľmi slabá. Okresné veliteľstvo požiarnej ochrany už vyzvalo správu kostola, aby závady boli odstránené, nakoľko z požiarno-bezpečnostných dôvodov nie je prípustné voľné vedenie bez tru-*

249 A PÚ SR, f. PO, šk. 21, Častá, hrad Červený Kameň, Národná kultúrna komisia pre Slovensko, č. 435/48, 24. 8. 1948.

250 Tamže, Vladimír Kunert, Pezinok, 6. 8. 1948.

251 Tamže, Národná kultúrna komisia pre Slovensko, č. 518/48, 19. 10. 1948, poznámka na spise, 27. 3. 1948.

252 Tamže, f. SPÚ, šk. 55, Levoča, Rím.-kat. farský úrad v Levoči, č. 139/57, 15. 4. 1957.

bíc alebo káblu. Ľahko vzniknuvším požiarom je ohrozený celý inventár kostola.“[253] Rovnakú situáciu hlásil bardejovský farár Štefan Onderko (1916–2006) nadväzujúc na podrobnú obhliadku z 12. augusta 1955, ktorú z poverenia mestskej rezervačnej komisie vykonal pracovník Š*arišského múzea* Alexander Frický (1925–2000). Opatrenia potrebné na odvrátenie hroziacich škôd mal zariadiť *Slovenský pamiatkový ústav*.[254] Jeho pracovníčka Libuša Cidlinská (1924–2007) overovala na *Slovenskom úrade pre veci cirkevné* možnosť úhrady 50 tisíc Kčs,[255] kým práce s rozpočtom 46 207 Kčs už vykonával *Okresný stavebný podnik* s cieľom ukončiť ich do záveru roka. Skoré prerušenie však spôsobila úplná nedostupnosť vhodných materiálov a snaha podniku obstarať ich v Čechách; farár sa zatiaľ pokúšal zainteresovať *Elektromontážne závody, n. p. Bratislava*.[256] Štátna cirkevná správa na žiadosť farského úradu a odporúčanie *Krajského národného výboru v Prešove* uvoľnila na preinštalovanie elektrického vedenia sumu 30 tisíc Kčs, zvyšok mali uhradiť z vlastných prostriedkov.[257] Pamiatkový ústav pred svojím povereníctvom zdôraznil záležitosť ako „*nielen čisto otázku technickú, ale i výtvarnú, nakoľko elektrické osvetlenie môže tento krásny interiér – jeden z najcennejších v strednej Európe – ešte podvihnúť, alebo znehodnotiť,*“ a žiadal zveriť túto prácu *Štátnemu ústavu pre rekonštrukciu pamiatkových miest a objektov* z Prahy.[258] Akciu v januári 1956 prevzali bratislavské montážne závody. Kontrola prác ešte koncom rovnakého mesiaca zistila opakovanie starého stavu, keď vedenie v interiéri ostávalo povrchovým: tento spôsob ako nevyhovujúci zamietli pracovníci pamiatkového ústavu. Podnik

253 Tamže, f. SPÚ, šk. 13, Bardejov, [Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, bez dátumu, došlo, 29. 9. 1954].

254 Tamže, Zápisnica o stave chrámu sv. Egídia, 12. 8. 1955: „*Elektroinštalácia je voľne vedená nad severnou a južnou loďou v pôjdoch po drevených trámoch, len obyčajnými drôtovými vodičmi bez povlaku, ktoré sú miestami od izolátorov odtrhnuté, dotýkajú sa drevených stropných trámov, ba na miestach, kde je plechová krytina poškodená, sú tieto trámy od dažďa prehnité a pretekajúca voda steká po vodičoch, čo môže mať zlé následky. Menovanú závadu je potrebné odstrániť pre nebezpečenstvo požiaru v streche chrámu okamžite.*“; podobne Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, č. 142/55, 29. 8. 1955.

255 Tamže, Slovenský pamiatkový ústav, č. 3.153/55-II, 11. 10. 1955.

256 Tamže, Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, telegram, 29. 9. 1955; Ten istý, č. 172/55, 6. 10. 1955.

257 Tamže, Slovenský úrad pre veci cirkevné v Bratislave, č. 8.391/55-II/rozp., 11. 11. 1955.

258 Tamže, Slovenský pamiatkový ústav, č. 3.603/55-II, 21. 11. 1955.

sa orientoval iba jednoduchým pôdorysom kostola s vyznačením polôh osvetľovacích telies; podrobný projekt a sprievodnú správu mal ochotu vypracovať pražský rekonštrukčný ústav, ale takéto zadanie výslovne odmietlo uhradiť Povereníctvo kultúry. Pamiatkový ústav prisľúbil zjednať nápravu formou obstarania špeciálneho elektrifikačného projektu, ktorý by schválilo povereníctvo, a vyslať odborníka na vedenie prác v zmysle jeho intencií.[259] V Bratislave sa nepodarilo nájsť a zaangažovať vhodného experta, preto sa odporúčalo farskému úradu obrátiť sa na Projektový ústav alebo Štátnu pamiatkovú správu v Prahe. Súvisiace náklady musí niesť sám alebo sa dohodnúť priamo s Povereníctvom kultúry; zároveň Pamiatkový ústav nariadil zastaviť práce.[260] Hneď začiatkom februára 1956 usmernenie na mieste vykonal jeho architekt Imrich Puškár. Spolu s pracovníkmi Elektromontážneho závodu a farárom *„rozhodli sa umiestniť rozvodnú dosku v sakristii, kde bude celkové ovládanie všetkých spotrebičov kostola. Vedenia sa prevedú v kanáloch situovaných v dlažbe kostola, schodišťami a povalou. V bočných kaplnkách bude prevedená elektroinštalácia vetracími prieduchmi z povalového vedenia, nakoľko niet lepšieho riešenia.“* Puškár v cestovnej správe ďalej uviedol presné trasovanie do jednotlivých priestorov kostola, ktoré potom Elektromontážne závody premietli v technickom popise s poznámkou, že *„zvody a svietidlá na žiadosť pamiatkového úradu musia sa umiestniť tak, aby sa zbytočne nepoškodzoval gotický sloh, nakoľko kostol sa bude reštaurovať v pôvodine.“*[261] Umiestnenie elektrického vedenia do podláh a jeho predĺženie okľukami zvýšili pôvodný rozpočet na 66 785 Kčs, farskému úradu teda vznikol schodok a musel opätovne prerušiť práce – akurát začiatkom letnej sezóny s príchodmi návštevníkov z domova i zahraničia (ZSSR, Francúzsko, NDR, Maďarsko, Poľsko).[262] Projektovú úlohu pre Elektromontážne závody a príspevok vo výške 20 tisíc Kčs, určený krajskému národnému výboru v Prešove, napokon schválilo povereníctvo 17. septembra 1956.[263] Závody však nepotvrdili

259 Tamže, Bardejov, Zápisnica o prevádzaní prác elektrikárskych, 27. 1. 1956.

260 Tamže, Slovenský pamiatkový ústav, č. 329/56-II, 30. 1. 1956.

261 Tamže, Ing. arch. Imrich Puškár, správa zo služobnej cesty v Bardejove, 1.–3. 2. 1956; Elektromontážne závody, n. p. Bratislava, zákazka č. 43-770-1, 8. 3. 1956.

262 Tamže, Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, č. 49/56, 24. 3. 1956; Ten istý, telegram, 25. 6. 1956.

263 Tamže, Povereníctvo školstva a kultúry, č. 10.441/56-0-II/2, 18. 9. 1956.

kraju čiastkovú objednávku, a to z dôvodu rozdeľovania jednej akcie na montážny materiál, lustre, osvetľovacie telesá a vlastnú prácu; peniaze odporúčali poukázať farskému úradu, aby uhradil celý rozpočet.[264] Projekt nástenných osvetľovacích reflektorov a dvoch bronzových lustrov pre hlavnú loď obstaral farský úrad koncom februára 1957, ale projektant ich prišiel doriešiť na miesto s trojmesačným odstupom.[265]

Iba v roku 1957 napokon elektrifikovali zmienenú obec Omšenie[266] – po prekonaní povojnovej krízy v zásobovaní energiou, stagnovaní pripájania obcí napriek vydaniu zákona č. 237/1949 Zb. o *sústavnej elektrizácii vidieka*, a súčasne v období permanentných zmien v riadení odvetvia energetiky.[267] Práve v tom roku však novú etapu otvoril zákon č. 79/1957 Zb. o *výrobe, rozvode a spotrebe elektriny (elektrizačný zákon)*, ktorý derogoval základný predpis spred takmer štyroch desaťročí a samostatným ustanovením § 31 pamätal na vzťah k chráneným objektom: *„Pri projektovaní a výstavbe energetických diel treba dbať na to, aby boli čo najviacej vylúčené škodlivé vplyvy na poľnohospodárske a lesné hospodárstvo a na prírodné prostredie, aby boli uchovávané chránené časti prírody, vegetácia potrebná pre hygienickú ochranu a kultúrne pamiatky."*

V bežnom vykonávaní elektrifikácie ďalších kostolov sa len málo prihliadalo na citovanú zásadu. Nástenné maľby na všetkých stranách svätyne kostola v juhoslovenskej obci Sazdice (okr. Levice) takto poškodilo *„presekanie žľabu v dolnej časti pri zavedení elektrického vedenia v rokoch 1955–1956."*[268] Postáv apoštolov sa dotklo vďaka vyššiemu umiestneniu „iba" v úrovni nôh a spodných častí plášťov. Farnosť požadovala od *Slovenského pamiatkového ústavu* usmernenie obnovy a štátnu podporu, ktorú by doplnila vlastným príspevkom. Ten však nepostačoval na celý rozsah tohto zámeru, preto sa kvôli chýbajúcemu financovaniu realizácia nie-

264 Tamže, Elektromontážne závody, n. p., Bratislava, č. OA/O/Kr/ma, 5. 11. 1956.

265 Tamže, Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, č. 31/57, 28. 2. 1957; Slovenský pamiatkový ústav, č. 636/57-A/2, 18. 4. 1957.

266 Sládek, V.: 50 rokov, s. 155.

267 Tamže, s. 58, 67; Elektrárenstvo. Ed. Sládek, V., s. 92–93.

268 A PÚ SR, fond Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, šk. 233, Sazdice, Prieskumový list, 13. 6. 1960, vypracoval Pavol M. Fodor (koncept). Obec Sazdice skutočne elektrifikovali v roku 1956, keď patrila do územnej pôsobnosti *Energetického rozvodného závodu, n. p. Nitra* (1. 1. 1956 – 31. 12. 1960); por. Sládek, V.: 50 rokov, s. 61, 155.

koľkokrát odsunula na neurčitý termín.[269] K uskutočneniu došlo bezmála s odstupom polstoročia medzi rokmi 2000 a 2008, keď prieskum a reštaurovanie nástenných malieb ako poslednú z veľkých akcií vykonal Vladimír Úradníček (1931–2010). Vnútorný elektrický rozvod vtedy osadili do vhodnejšej polohy a doplnenú omietku v ploche malieb reštaurátor upravil zaretušovaním. Postup práce na dlhší čas narušila jeho indispozícia a úmrtie; širší kolektív ju potom ukončil v období 2017–2023.[270] (Obr. 9)

Obr. 9 Sazdice, filiálny kostol sv. Mikuláša biskupa, východná stena presbytéria s nástennou maľbou apoštolov, dole narušenej elektrickým vedením

Naopak, filiálny kostol Všetkých svätých pri obci Ludrová (okr. Ružomberok) prechádzal obnovou krátko po úradnom zatvorení z roku 1954. Stavebné práce vykonával *národný podnik Pamiatkostav*, špecializovaný na údržbu historických budov a ich rekonštrukciu. Kontrola krátko po začatí prác zistila mnoho zá-

269 A PÚ SR, f. SPÚ, šk. 76, Sazdice, Rím. kat. farský úrad Demandice, č. 291/56, 10. 7. 1956.

270 Kostol sv. Mikuláša v Sazdiciach: talianske fresky v Honte. Ed. Koreň, Peter. Rožňava 2023, najmä s. 55–73 (Tatiana Danieličová); Koreň, Peter – Gregorek, Juraj: Reštaurovanie Kostola sv. Mikuláša v Sazdiciach. Pamiatky a múzeá 73, 2024, č. 3, s. 53–56.

važných pochybení, vrátane drážky pre elektrické vedenie, vysekanej hrubo a bezohľadne cez fresky na severnej stene víťazného oblúka a svätyne. Hoci prechádzalo spodným okrajom steny v zóne iluzívneho kazetovania (sokla), so zreteľom na ucelenú maliarsku výzdobu malo byť trasované pod niveletou podlahy, ktorú zase nepatrične zvýšili a pokryli dlažbou. Kostol napriek elektrickej inštalácii nebol pripojený na rozvodnú sieť, čím sa zdržiavalo reštaurovanie nástenných malieb, ktoré od júna 1960 vykonával Mikuláš Štalmach (1907–1990).[271] (Obr. 10)

Obr. 10a Ludrová, filiálny kostol Všetkých svätých, severná stena presbytéria, elektrické vedenie v spodnej časti muriva

Jeden rok po prijatí elektrizačného zákona dostala novú špecializovanú legislatívu takisto ochrana pamiatok. Zákon Slovenskej národnej rady č. 7/1958 Zb. SNR o *kultúrnych pamiatkach* ponechal schvaľovanie projektov dotýkajúcich sa pamiatok alebo ich prostredia v pôsobnosti predpisov o dokumentácii stavieb a stavebných úprav (§ 6 ods. 2), hoci potrebné pokyny mal vlastník vyžiadať od orgánu pamiatkovej starostlivosti (§ 8 ods. 2). Povoľovanie a prevádzanie stavieb každého druhu, ich užívanie, údržbu, či úpravy ešte v tom istom roku pojednal celoštátny zákon č. 87/1958 Zb.

271 Piecková, Jana: Peripetie obnovy a reštaurovania Kostola Všetkých svätých v Ludrovej. Pamiatky a múzeá 73, 2023, č. 2, s. 19–20.

o *stavebnom poriadku*.[272] Praktické zabezpečovanie ochrany pamiatok už krátko po zavedení krajov z roku 1948 prešlo na krajské národné výbory,[273] ktoré po znížení ich počtu v roku 1960,[274] zriadili výkonné organizácie – *krajské strediská štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody.*

Obr. 10b Ludrová, filiálny kostol Všetkých svätých (detail)

Začiatkom šesťdesiatych rokov sa pristúpilo k záchrane torza neveľkej nástennej maľby Kalvárie z obdobia okolo roku 1400, zdobiacej východnú stenu južnej lode farského kostola v Levoči. Elektrické vedenie zavádzané ešte niekedy v rokoch 1936–1938 prešlo naprieč touto vtedy netušenou maľbou a zásek rozšírený o výrez pre inštalačnú krabicu *„vydlabal celú hlavu Krista a pravú ruku s brvnom kríža."* Obraz bol objavený počas maľovania interiéru v rokoch 1947 a 1948. Všetka pozornosť v nasledujúcom období sa venovala záchrane hlavného oltára, ktorú v rámci štátnej objednávky zabezpečili umeleckí rezbári bratia Kotrbovci. Počin bezprecedentného rozsahu získal sledovanosť a živý ohlas – kolektívu bola za pracov-

272 § 26 ods. 1: *„Ak konanie a rozhodovanie podľa tohto zákona sa týka stavebných pamiatok alebo ich prostredia alebo chránených častí prírody, rozhodne stavebný úrad alebo urobí opatrenia len so súhlasom kompetentného orgánu štátnej pamiatkovej starostlivosti alebo štátnej ochrany prírody. Súhlas možno viazať na splnenie podmienok zodpovedajúcich predpisom o štátnej pamiatkovej starostlivosti a o štátnej ochrane prírody."*

273 Zákon č. 280/1948 Zb. o krajskom zriadení; Vládne nariadenie č. 14/1949 Zb. o referátoch krajských národných výborov pre školstvo, osvetu a telesnú výchovu.

274 Zákon č. 36/1960 Zb. o územnom členení štátu.

ný výkon v roku 1956 udelená Štátna cena Klementa Gottwalda.[275] Ukončenie znovuotvorilo problém vhodného osvetlenia kostola,[276] ktoré správca farnosti Štefan Klubert (1919–1986) po dlhšom uvažovaní a podľa mienky odborníkov chcel *„celkom jednoduché tým, že centrálne vedenie ide po povale a do lodí cez vetracie otvory majú sa spustiť žiarovky o sile 500 Wattov. Žiarovky majú byť asi 1–1,5 m od klenby, bez tanierov a podobných ozdôb, aby boli cez deň úplne nenápadné a večer, za osvetlenia, aby dávali čím viac rozptýleného svetla. Tak sa osvetlí celý kostol, bez porušenia stien mnohým rúrkovaním.“* Vôbec v kostole dovtedajšia *„úplne provizórna elektrifikácia s množstvom všelijakých drôtov, nechránených, stále hrozila krátkym spojením a požiarom,“* naproti tomu *„návštevníkom za hmlistého počasia alebo večer nie je možné ukázať hlavný oltár – lebo nieto primeraného osvetlenia.“*[277] Návrh ale neschválil pamiatkový ústav, keď namietal provizórnosť a potrebnosť riešenia zodpovedajúceho významu gotickej pamiatky – k rozhodnutiu o spôsobe osvetlenia chcel pristúpiť až podľa výsledku ešte neukončenej akcie v bardejovskom kostole.[278] Správca farnosti Klubert voči tomu kontroval: *„Minule dňa 29. júla* [1957] *som si prezrel práce na osvetlení bardejovského kostola a bol som veľmi prekvapený, že tam skoro nič nie je urobené, iba zarúrkované niekoľko metrov na reflektory vo svätyni za víťazným oblúkom. Inak všade ešte povrchové vedenie, staré žiarovky, ako som to poznal predtým. Ak takýmto tempom bude sa prevádzať elektrifikácia kostola sv. Egídia, tak dlho-dlho nebude táto práca hotová. Neviem si dosť dobre predstaviť, kedy potom by prišiel rad na kostol sv. Jakuba v Levoči. Experti Slovenského pamiatkového ústavu zabúdajú na konkrétne nebezpečenstvo požiaru, ktoré hrozí pri takom prevedení osvetlenia.“* Nedávno zreštaurovaný hlavný oltár *„ukáže niečo iba pri riadnom slnečnom svetle, za mračna je v kostole tma a nevyhovujúce osvetlenie nijako nesprístupní hodnotu tak významného diela.“*[279] Pamiatkari uznali pripomienky a schválili osvetľovanie hlavnej lode silnými žiarovkami ako vhodné, netvoriace kontrast-

275 Kotrba, Viktor – Kotrba, František: Levočský oltár majstra Pavla. Bratislava 1955; Kruntorád, Matěj: Restaurování díla Mistra Pavla z Levoče bratry Kotrby. In: Majster Pavol z Levoče a jeho doba. Ed. Novotná, Mária. Levoča 2018, s. 101–111.

276 A PÚ SR, f. SPÚ, šk. 55, Levoča, Rím.-kat. farský úrad v Levoči, č. 139/57, 15. 4. 1957.

277 277 Tamže.

278 Tamže, f. SPÚ, šk. 13, Bardejov, Rím.-kat. farský úrad v Bardejove, č. 31/57, 28. 2. 1957; Slovenský pamiatkový ústav, č. 636/57-A/2, 18. 4. 1957. Tamže, Slovenský pamiatkový ústav, č. 1.128/57-A/2, 20. 6. 1957.

279 Tamže, Rím.-kat. farský úrad v Levoči, č. 362/57, 1. 8. 1957.

né tiene na oltároch a zároveň odlesky na plochách tabuľových malieb: *„Žiarovky cca. 2 m od vrcholu klenby odporúčame umiestniť do ľahkých kovových lustrov na spôsob lampášov s mliečnym sklom, ktoré budú svetlo rovnomerne rozptyľovať po celom priestore. Káblový rozvod vedený po klenbách, nezapustený do muriva, je výhodný a prehľadný, pri opravách ľahko vymeniteľný.“*[280]

Obr. 11 Levoča, farský kostol sv. Jakuba, východná stena južnej bočnej lode, nástenná maľba Kalvárie zasiahnutá elektrickou inštaláciou

280 Tamže, Slovenský pamiatkový ústav, č. 1.128/57-A/2, 30. 9. 1957.

Reštaurovanie hlavného oltára v Levoči zároveň primälo podnik *Česko-slovenský štátny film* vytvoriť dokumentárnu snímku na účely využitia umeleckých pokladov pre cudzinecký ruch. Samotný kostol však ani podľa reštaurátorov *„nebyl v stavu schopen sloužit za propagační objekt“*,[281] riaditeľ východoslovenského pamiatkového strediska František Markuš (1929–2009) preto vyzval reštaurátorský kolektív, aby spevnili obraz Kalvárie a tento postup zaznamenali filmári. (Obr. 11) Kotrbovci mohli konštatovať úbytok práve najexponovanejšej časti obrazu a zásah v jeseni 1961 navrhli s postupom:

„1) Injektážou spevniť rozrušenú vakovku a túto prichytiť ku kamennému murivu;
2) Opatrne vybrať rúrkovanie a rozvodnú krabicu a tiež gypsovú [sadrovú] výplň po inštalácii. Rúrkovanie presahuje nad rovinu obrazu a gyps, ktorý pri svojom tuhnutí sa zväčšuje, týmto nadvihuje vakovku;
3) Zaplombovať do roviny obrazu všetky rozrušenia vhodným materiálom;
4) Odstrániť zvyšky neodkrytých plošiek maľby, doodkryť celý rám obrazu;
5) Vyplombované miesta zapojiť lokálnym tónom, odlišným materiálom a technikou (šrafovaním);
6) Fixáž nie je potrebná;
7) Materiál k spevneniu a prichyteniu uvoľnených vrstiev vakovky sa použije polyvinylacetát vo vodnej disperzii. K plombovaniu odpadlých miest: spodné vrstvy tmelom z plaveného piesku s vápnom, vrchné vrstvy sa zahladia vrstvou štuku z mramorovej múčky;
8) Retuše temperovou technikou.“[282]

Stredoslovenské pamiatkové stredisko koncom novembra 1965 upovedomilo rímskokatolícky farský úrad v obci Sása (okr. Zvolen), aby nezačal elektrifikovať svoj románsky kostol pred uskutočnením prieskumu, ktorý by overil predpokladaný výskyt nástenných malieb a kamenárskych detailov z čias výstavby. Napriek ústnemu prísľubu miestneho farára odložiť práce, pamiatkari o týždeň zistili, že prebehla *„elektrifikácia v plnom rozsahu‘,“* a zasiahla *„najcitlivejšie miesta, akoby tieto vyberali“*: klenbu nad presbytériom a jeho stenu, víťazný oblúk, severnú stranu lode a murivo románskej veže, vždy presekané v šírke 20–30 cm. Kamenné ostenie bočného portálu narušili vložením rozvodovej skrine. Farnosť napriek viacerým upozorneniam nevyčkala na stanovenie metodiky (pokynov) pamiatkových úprav a stavebno-technických zásahov. Prípad porušenia § 26 ods. 1 stavebného zákona odovzdalo pamiatkové stredisko okresnej pro-

281 Tamže, Restaurátorský kolektiv bratov Kotrbovcov, Praha – Brno, vyjádření k zápisnici, sepsané... dne 19. 11. 1961.
282 Tamže, Restaurátorský kolektiv bratov Kotrbovcov, Levoča, 12. 9. 1961.

kuratúre na podrobné prešetrenie a vyvodenie trestných sankcií.[283] Následný prieskum na dotknutých častiach kostola vykonal v roku 1966 reštaurátor Vladimír Úradníček; pod novšími omietkami preukázal stopy figurálnej a ornamentálnej maľby, *„z veľkej časti zničené pri elektrifikácii.“*[284] (Obr. 12)

Obr. 12 Sása, farský kostol sv. Kataríny Alexandrijskej, neusmernená elektrifikácia z roku 1966

Pozornosť sa ku kostolu v Sáse opäť vrátila až po uplynutí viac ako piatich dekád, keď boli náhodne odokryté relatívne ucelené fragmenty maliarskej výzdoby z tretej štvrtiny 14. storočia, tentoraz v sakristii.[285]

283 Balaša, Gejza: Trestuhodný čin. Zpravodaj krajského strediska štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Banskej Bystrici (Zpravodaj SsKPS), júl 1966, č. 9, s. 56–58.

284 Balaša, Gejza: Nástenné maľby. Zpravodaj SsKPS, 1967, č. 10, s. 38; Ten istý: Reštaurátorské akcie na území Stredoslovenského kraja roku 1966. Zpravodaj SsKPS, 1967, č. 10, s. 55; por. Togner, Milan: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Súčasný stav poznania (Addenda et corrigenda). Bratislava 1988, s. 91.

285 Boroš, Rudolf – Gregová, Andrea – Kowalski, Tomáš: Nástenné maľ-

Na pozadí elektrického zariadenia sa najnovšie preukázali nástenné maľby v obci Necpaly (okr. Martin). (Obr. 13) Patria medzi známe, dokumentované a prezentované od čias uhorsko-maďarskej pamiatkovej správy, keď tieto práce zabezpečil Peter Július Kern (1881–1963).[286] Nový reštaurátorský prieskum však odhalil skutočný rozsah zachovania. Maľba takisto zdobila vonkajšok na štíte západného portálu kostola, kde inak farníci umiestnili lampu na osvetľovanie vstupu. Budúce reštaurovanie a obnova scelí stredoveký výraz pamiatky s rešpektovaním jej zásadných hodnôt.

Obr. 13 Necpaly, filiálny kostol sv. Ladislava, tympanón západného portálu s elektrickým svietidlom a nálezmi stredovekej nástennej maľby

by v sakristii Kostola sv. Kataríny Alexandrijskej v Sáse. Pamiatky a múzeá 73, 2024, č. 3, s. 18–21.

286 Staršiu lit. eviduje Togner, M., Stredoveká nástenná maľba na Slovensku, s. 73–74; Kowalski, T.: Prieskum a reštaurovanie, s. 17–18.

Záverom

Počiatok sústavnej elektrifikácie znamenal vplyv na prírodné prostredie a krajinu, dovtedy takmer nepoznačené technickými dielami. Zapájaniu obcí do verejnej rozvodnej siete a výhodám elektriny sa nebránili ani vlastníci a užívatelia pamiatkových objektov. Proces modernizácie sa neraz dostával do konfliktu so záujmami chrániť hodnotný krajinný ráz a zachovávať historické a umelecké pamiatky. Kauzy narastajúce postupom elektrifikácie a dokumentované najmä v agende pamiatkových úradov, tak svedčia o ochranárskom úsilí, jeho úspešnosti aj prehrách. Podnes sú azda najzreteľnejšie pri zásahoch do nástennej výzdoby sakrálnych pamiatok.

Výskum na účely tohto príspevku sa realizoval v zriaďovateľskej pôsobnosti Ministerstva kultúry Slovenskej republiky.

Príloha

1918, 6. február, Praha
NA, f. Zemský památkový úřad Praha, šk. 45, strojopis, 4 s.

Promemoria betreffend das neue Elektrizitätsgesetz

Am 5. Februar 1918 hat der k. k. Minister für öffentliche Arbeiten den Gesetzentwurf, betreffend die **„Elektrifizierungswirtschaft“** im Parlamente eingebracht. Dieser Gesetzentwurf ist nach den Anträgen den k. k. Sektionschefs im k. k. Arbeitsministerium Dr. Arnold von Krasny ausgearbeitet und basiert zum Teil auf dessen gleichnamigen Buche.

Wie nun vorläufig aus den Tageszeitungen entnommen werden konnte, enthält dieser Gesetzentwurf mancherlei Anträge, die auch die Interessen der Denkmalpflege und des Heimatschutzes berühren und unter Umständen für die Erhaltung der alten Stadt- und Landschaftsbilder von der weitgehendsten und verbindlichsten Wirkung sein können. Eine rechtzeitige Einflussnahme auf die Gestaltung dieses zukünftigen Gesetzes und die Handhabung der gesetzlichen Maßnahmen wäre deshalb sehr angezeigt, ohne dass dadurch die wirtschaftlichen und ökonomischen Vorteile wesentlich geschmälert oder behindert werden brauchen. Oft wird ein bloßer Hinweis oder ein Rat genügen eine unschöne Drathführung, eine Straßenüberquerung, die Anbringung von verunstaltenden Drahtträgern, die Ausführung und die Aufstellung von Transformatorenhäuschen u. a. zu verhindern. Dies aber alles setzt voraus, dass der sachverständige Denkmalpfleger rechtzeitig gehört und demselben schon bei den lokalen Vorverhandlungen ein gewisses Recht eingeräumt wird. Dieser Anspruch soll natürlich nicht für jede elektrische Anlage gestellt werden, sondern nur dort, wo unsere Interessen besonders berührt sind, wie im Kern und der Nähe alter Städte, bei künstlerisch und kunsthistorisch wertwollen Gebäude, Denkmälern und Kirchen, bei Naturdenkmälern, landschaftlich hervorragenden Gegenden und Naturschönheiten.

Besprechung des Gesetzentwurfes

Nach dem Gesetzentwurfe wird ein Unterschied zwischen Eigenanlagen und Anlagen für Dritte gemacht. Letztere müssen stets, erstere nur unter besonderen Voraussetzungen eine staatliche Bewilligung oder Konzession erwirken. Diese besonderen Bedingungen sind nicht näher angegeben, erscheinen aber für

die Denkmalpflege von größter Bedeutung. Gerade Eigenanlagen, die **ohne** staatliche Einflussnahme gebaut werden, dürften nach den bisherigen Erfahrungen am wenigsten Rücksicht auf schutzbedürftige und erhaltenswerte Denkmäler nehmen und für solche Anlagen wird nur das praktische Bedürfnis und die und die geringsten Kosten maßgebend sein. Unter den „besonderen Voraussetzungen" sollte auch die Rücksichtnahme auf den Schutz alte Denkmäler enthalten sein.

Ferner soll den elektrischen Unternehmungen das **Leitungsrecht** eingeräumt werden, das ein Enteignungsgesetz werden soll. Danach können Grundstücke und Gebäude enteignet, Dienstbarkeiten eingeräumt und Vorkehrungen geduldet werden, welche das Eigentumsrecht einschränken. Dieser Fall kann für Denkmalpflege dann von besonderer Bedeutung werden, wenn es sich um die zwangsweise Niederlegung eines alten Hauses, um die Anbringung von Masten, Auslegearmen und Drahträgern handelt. Nach der Fassung dieses Punktes müssten diese verunstaltenden Hilfsmittel wiederspruchlos selbst an Denkmälern geduldet werden. Eine allfällige Verlegung wäre – wie die bisherige Erfahrung auch schon gelehrt hat – von dem Wohlwollen jedes Monteurs abhängig.

Der Staat räumt nach den übrigen Bestimmungen des Gesetzentwurfes den Unternehmen von elektrischen Anlagen weitgehende Ermäßigungen und Unterstützgen durch Steuernachlässe und Gebührenbefreiungen u. a. ein. Ein Gegenwert dafür durch Berücksichtigung der kulturellen Güter und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale des Volkes und der Landschaften ist aus der Gesetzentwurfe nicht zu entnehmen.

Mit Rücksicht auf die geschilderten Umstände würde ich eine Einflussnahme auf eine entsprechende Änderung des Gesetzentwurfes bezüglich der Konzessionierung von Eigenanlagen und des geplanten Leitungsrechtes beantragen. Sollte eine solche Einflussnahme auf verwaltungstechnischen Wege mit Rücksicht auf die erfolgte Vorlage des Gesetzentwurfes im Parlamente nicht mehr möglich sein, dann wäre wohl zu erwägen, ob eine solche Einflussnahme bei Genehmigung des Gesetzes im Herrenhause nicht zu ermöglich wäre.

Wie begründet aber dieser Anträge sind und wie das freie Schalten und Walten der elektrischen Unternehmungen zu fürchten ist, beweisen bereits zum Teil die Überlandzentralen in Ostböhmen (Parschnitz) und Nordböhmen (Reichenberg, Lausitz), wo die Mastleitungen ohne Rücksicht auf das Landschaftsbild

über Berg und Tal geführt wurden, gleich am als wenn die Landschaft eingeschnürt werden sollte, wo oft die Straßenübergange in unschöner Weise durch Masten, Gitter, Netze u. a. unnötiger Weise verunstaltet wurden, wo die Transformatorenhäuschen oft gerade an der unpassendsten Stelle angebracht wurden u. a. Wie aber anderwärts andere Beispiele lehren, lassen sich gerade alle diese Dinge auch schöner, ohne Störung und in gefälligen Formen anbringen.

Eine rechtzeitliche Einflussnahme auf das im Werden begriffene Gesetz wäre mit Rücksicht auf die zukünftige Entwicklung der Elektrizitätswirtschaft im Reiche und bei Berücksichtigung früherer, ähnlicher Gesetze angezeigt. Ich verweise nur auf die Bauordnungen, in denen der Heimatsschutzgedanke und die Schutzbestimmungen für Denkmäler gar nicht berücksichtigt sind, oder auf das Wasserrecht u. a. Wie die Erfahrungen bezüglich des letzteren Gesetzes lehren, sind wir in diesen wichtigen Fragen ganz dem Wohlwollen der Leiter der wasserrechtlichen Verhandlungen ausgeliefert, wie es ja die Verhandlungen der Verlegung des Maltschflusses in Budweis im Jahre 1914 gezeigt haben. Nur nach harten Auseinandersetzungen konnte man damals überhaupt die Teilnahme des Landeskonservatorates an den internen Besprechungen über diese wichtige wasserrechtliche, aber ebenso wichtige städtebauliche, denkmalpflegerische und historische Frage erwirken.

In Berücksichtigung aller dieser Umstände fühlte ich mich verpflichtet die Aufmerksamkeit der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege auf diese wichtigen Fragen zu lenken.

Der k. k. Landeskonservator:
Dr. Kühn

Electricity and Monuments

Relationship Tension in the Light of the State Monuments Protection Agenda

The paper opens by tracing the relationship between the electrification of settlements and, in a few cases, monuments in late nineteenth- and early twentieth-century Slovakia during the period which local power plants were first established. Although the intensive interest in general electrification in Austria dates to 1908, as late as the Imperial Ministry of Public Works was formed, the proposed law on this industry arrived in parliament only in February 1918. Its approval was thwarted by the circumstances of the collapse of the Habsburg monarchy. At this time, technical conservator Karl Kühn submitted a memorandum from the German-speaking section of the State Monuments Office in Prague, demanding legal assurances to prevent the disruptive effect of electrical works on the image of the valued landscapes, settlements, and individual monuments. Moreover, Kühn applied the comments to the similar legislation adopted by the new Czecho-Slovak state in July 1919. The Electrification Act formed the basis for the development of the electric power industry with the main goal of unifying the technical parameters in electricity generation and transmission, as well as supporting the creation of 'all-purpose electric companies' under the control of the state or public corporations. In Slovakia, between 1920 and 1929, five such companies covered the whole territory, taking over the previous local power companies, and ensuring the continuous rural electrification of a great number of small and poor villages. This development, supported by the state subventions, next to the introduction of electrical equipment in territories especially valued for their landscapes, led many parishes to attempt to electrify their churches. The paper follows the development of electrification from the standpoint of the State Department for Monument Protection in Slovakia (and later bodies of the branch); sources are supplemented with those from the electrification department in the Provincial Office in Bratislava. In only a few cases, the monument authority issued more specific instructions on the permissible method of introducing electricity; in general, however, it did not control the execution of the works. Between the 1940s and early 1960s, such undirected activities in medieval churches damaged the walls and disturbed previously unknown murals.

The destructive impact remains noticeable even after the final restoration in later decades. In this sense, the contribution follows the final phase of electrification by surveying its consequences for the monuments.